

Ayatollah Hashemi Rafsanjani's Perspective on the Legitimacy of the Political System

Ramezanali. Azadvari¹, Hossein. Abolfazli Karezi^{2*}, Ali. Salehi Farsani²

¹ PhD Student, Department of Political Science, Se.C., Islamic Azad University, Semnan, Iran

² Assistant Professor, Department of Political Science, Se.C., Islamic Azad University, Semnan, Iran

* Corresponding author email address: hosainabolfazly47@yahoo.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Azadvari, R., Abolfazli Karezi, H., & Salehi Farsani, A. (2025). Ayatollah Hashemi Rafsanjani's Perspective on the Legitimacy of the Political System. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 4(1), 98-120.

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

In political philosophy, the discourse on the legitimacy and justification of any government is among the most fundamental and essential topics. Consequently, scholars and theorists of various political systems are inevitably compelled to address it. Figures such as Imam Khomeini, Ayatollah Javadi Amoli, Ayatollah Mesbah Yazdi, and many other past and contemporary jurists consider the source of the jurist's authority (Wilayat al-Faqih) to be solely based on the general designation (nass 'amm) of jurists by God. In this view, the role of the people is seen merely as a factor in realizing and actualizing this government (i.e., acceptance or maqbulyyah). Another group of contemporary jurists believes that the religious foundation of the jurists' governance is a combination of their intrinsic qualification (based on divine general appointment) in addition to the inclusion of public opinion. In other words, this group considers the people's vote not only as granting societal acceptance but also as partially contributing to the religious legitimacy (mashru'iyah) of the government. Figures such as Ayatollah Montazeri, Ayatollah Makarem Shirazi, Ayatollah Meshkini, and several other contemporary scholars defend this theory. Alongside these two groups of jurists, there are other individuals—primarily political figures—who consider the sole basis of a government's legitimacy to be the people's vote and entirely reject the notion of divine general appointment of jurists for governance. A figure like Mohammad Mojtahed Shabestari is among this group. However, the present article seeks to answer the question of which of the three aforementioned theories is endorsed by Ayatollah Hashemi Rafsanjani, a figure whose high-level Islamic reasoning and jurisprudential competence have been acknowledged by the Supreme Leader. From Ayatollah Hashemi Rafsanjani's perspective, the legitimacy of the political system is based on both divine right and public acceptance. In his thought, the concept of Wilayat al-Faqih gains political significance within this dual framework. The foundation of Ayatollah Hashemi's view regarding the necessity and importance of political legitimacy has remained consistent and stable; however, concerning the means by which political legitimacy is realized in society, his stance has been adaptive and has evolved in accordance with changing social conditions and temporal exigencies. In his view, individuals gather and organize themselves based on their political, economic, and managerial beliefs and preferences so that, through elections, they may participate in the administration of the country in line with those very beliefs and preferences.

Keywords: Hashemi Rafsanjani, legitimacy, political system

EXTENDED ABSTRACT

The question of political legitimacy has consistently served as a cornerstone of political philosophy, particularly within Islamic political thought, where theological foundations intersect with practical governance. In the Islamic Republic of Iran, this issue has been a subject of extensive debate among scholars, clerics, and political elites. Various theoretical perspectives have emerged, ranging from an exclusive emphasis on divine appointment to hybrid models combining divine legitimacy with popular consent. This article critically examines Ayatollah Hashemi Rafsanjani's views on political legitimacy within this spectrum, arguing that his stance represents a nuanced, context-responsive model rooted in both Islamic jurisprudential traditions and pragmatic political theory. Rafsanjani's dual commitment to divine legitimacy (*mashru'iyah*) and popular approval (*maqbuliyyah*) challenges binary conceptualizations of governance and aligns with a broader vision of Islamic democracy. Drawing from historical experiences and religious texts, he asserts that while divine guidance provides a foundational framework, governance becomes viable only through public participation and societal acceptance. His position echoes the thoughts of figures like Ayatollah Montazeri and is grounded in an understanding of Islamic governance that emphasizes both ethical leadership and political accountability. Rafsanjani's model, therefore, stands in opposition to those who disregard the people's role or, conversely, reject divine authority altogether. This synthesis emerges not only as a theological stance but also as a strategic response to the evolving socio-political context of post-revolutionary Iran, where he recognized the need for adaptive legitimacy mechanisms that maintain both religious authenticity and social relevance ([Bashiriyeh, 2004](#)).

Rafsanjani's intellectual framework cannot be separated from his pragmatic orientation toward politics and governance, which aligns with broader currents of pragmatism in both Western and Islamic contexts. Western pragmatism, rooted in the works of William James and John Dewey, emphasizes the practical consequences of beliefs and actions over abstract theorization, arguing that truth is defined through experiential success rather than metaphysical consistency ([Rahmani, 2010](#)). Rafsanjani's adaptation of this concept reflects an "Islamic pragmatism," whereby religious principles are maintained while political decisions respond to current realities. His political career—from his revolutionary involvement and leadership in the Iran-Iraq War to his presidential years and post-presidency influence—demonstrates a consistent emphasis on policy efficacy, national interest, and social cohesion. Importantly, he distinguishes between metaphysical legitimacy and the empirical realization of power, asserting that even divinely sanctioned governance must secure popular consent to become operational ([Valadbeygi, 2010](#)). His critique of purely metaphysical views of power formation distances him from absolutist interpretations, aligning instead with a vision in which rational governance structures, like political parties and elections, function within the moral and spiritual confines of Islam. Rafsanjani's interpretation of *Wilayat al-Faqih* similarly embodies this duality: while recognizing divine authority, he insists on its realization through institutional frameworks that reflect the people's will. This perspective places him at odds with both radical secularists and rigid traditionalists, offering a dynamic middle path rooted in both faith and reason ([Bashiriyeh, 2004](#)).

The article also employs a structuralist-Marxist analytical lens, particularly the theories of Poulantzas, to explore Rafsanjani's role within the evolving power structure of the Islamic Republic.

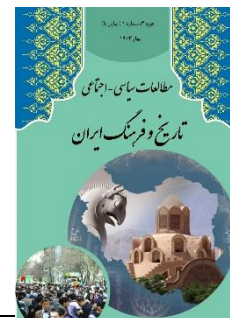
Poulantzas argued that the state is not a neutral apparatus but one that reproduces class dominance through ideological and political means (Ritzer, 1999). In this context, Rafsanjani's pragmatic efforts to institutionalize political participation through party systems and technocratic governance can be seen as attempts to mediate between the state's ideological apparatus and the demands of a changing society. He often spoke of the necessity of structured political parties to ensure responsible governance and emphasized the need for pluralistic competition under the overarching framework of Islamic values (Hashemi Rafsanjani, 2007). However, his vision also faced structural limitations. The dominant political class increasingly marginalized alternative viewpoints, including Rafsanjani's reformist inclinations, casting him as an outsider despite his foundational role in the post-revolutionary state. His pragmatic approach, therefore, did not seek to undermine the existing political order but to refine it from within through mechanisms that promote meritocracy, administrative rationality, and public trust. Rafsanjani's own reflections highlight the difficulty of balancing theological authority with democratic aspirations in a system that increasingly centralized religious and political power. His critiques of the reductionist understanding of Wilayat al-Faqih and his advocacy for a collective, consultative religious authority (Shura) reflect his broader belief in political pluralism and institutional integrity (Hashemi Rafsanjani, 2010).

Rafsanjani's views on the relationship between Islam and pragmatism are best understood through his embrace of a theologically grounded yet politically flexible ideology. While some Islamic thinkers reject any association between Islam and pragmatism, citing the divine and immutable nature of sharia, others, including Rafsanjani, advocate for a synthesis that allows for contextual interpretation and application of Islamic principles (Alizade, 1998). This synthesis does not dilute religious tenets but rather enhances their applicability to contemporary socio-political challenges. Drawing on figures like Bazargan and thinkers such as Soroush and Nasr, Rafsanjani aligns with those who believe that the Qur'an and prophetic tradition advocate for purposeful, beneficial action in society. He often cited Islamic teachings emphasizing usefulness to others, rational decision-making, and the pursuit of common good as evidence of Islam's inherent pragmatism. For Rafsanjani, governance was a means of realizing spiritual values through tangible outcomes such as social justice, economic development, and political participation. He criticized both secular and religious absolutism, calling instead for dynamic jurisprudence that evolves with societal needs and technological advancements. His discourse on "Islamic rationalism" underscores the compatibility between faith and functionality, presenting a model of governance that is not only ethically grounded but also strategically viable in an ever-changing world (Valadbeygi, 2010).

In terms of economic development, Rafsanjani's presidency marked a significant shift toward liberal economic policies under the banner of "reconstruction." His model of justice centered on equitable opportunity rather than uniform distribution, advocating for infrastructure development, privatization, and foreign investment to stimulate growth and alleviate poverty. The technocratic nature of his administration, characterized by reliance on expert knowledge and policy innovation, reflected a departure from earlier revolutionary economic populism (Bashiriye, 2013). This shift, however, was not without criticism. While some lauded the macroeconomic stability and modernization initiatives achieved during his presidency, others accused him of fostering inequality and enabling crony capitalism. Nevertheless, Rafsanjani maintained that without a strong economy, political independence and social justice would remain elusive. He envisioned an Islamic state where justice was achieved not merely through redistribution but through empowerment—education, employment, and entrepreneurship. His conception

of justice, therefore, was deeply linked to developmental pragmatism, which saw wealth creation as a prerequisite for long-term equity. By integrating market dynamics with Islamic moral values, he sought to reconcile tradition with progress, laying the groundwork for what he believed to be a resilient and responsive Islamic polity (Mahmoudinia, 2018).

In conclusion, Ayatollah Hashemi Rafsanjani's thought on political legitimacy embodies a unique integration of theological commitment and political realism. His dual emphasis on divine authority and public consent reflects a sophisticated understanding of governance that transcends ideological rigidity. Through his advocacy for institutional reform, economic modernization, and participatory politics, Rafsanjani carved out a middle path in the complex terrain of Islamic political theory. His model offers valuable insights for contemporary discussions on the future of Islamic governance, especially in contexts where faith and modernity must coexist. Despite facing political marginalization in later years, his intellectual legacy endures as a testament to the possibility of harmonizing tradition and transformation in the pursuit of just and effective rule. Rafsanjani's life and ideas continue to provoke debate, offering a prism through which to examine the evolving dynamics of power, legitimacy, and leadership in the Islamic Republic of Iran.

دیدگاه آیت... هاشمی رفسنجانی در موضوع مشروعیت نظام سیاسی

رمضانعلی آزادواری^۱، حسین ابوالفضلی کریمی^{۲*}، علی صالحی فارسانی^۳

۱. دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران

۲. استادیار گروه علوم سیاسی، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: hosainabolfazly47@yahoo.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

آزادواری، رمضانعلی، ابوالفضلی کریمی، حسین، و صالحی فارسانی، علی. (۱۴۰۴). دیدگاه آیت... هاشمی رفسنجانی در موضوع مشروعیت نظام سیاسی. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*, ۴(۱)، ۹۸-۱۲۰.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

در فلسفه سیاست، بحث از مشروعیت و حقانیت هر حکومتی از کلیدی‌ترین و مهم‌ترین مباحث است. از این رو اندیشمندان و تئوری پردازان نظام‌های مختلف سیاسی ناگزیر به بحث درباره آن هستند. شخصیت‌هایی چون امام خمینی (ره)، آیت الله جوادی آملی، آیت الله مصباح یزدی و بسیاری دیگر از فقهای گذشته و معاصر منشا حکومت فقیه را تنها و تنها بر اساس نصب عام فقها از جانب خداوند دانسته و رای مردم را به عنوان عاملی برای تحقق و عینیت بخشیدن به این حکومت (مقبولیت) ارزیابی می‌کنند. گروه دیگری از فقهای معاصر، منشا دینی حکومت فقها را تلفیقی از صلاحیت نفس الامری فقها (بر اساس نصب عام الهی) به علاوه ضمیمه شدن رای و نظر مردم می‌دانند. به عبارت دیگر این گروه رای مردم را افزون بر مقبولیت بخشی به حکومت جز دخیل در شرعی بودن آن ارزیابی می‌کنند. شخصیت‌هایی چون آیت الله منتظری، آیت الله مکارم شیرازی، آیت الله مشکینی و برخی دیگر از فقهای معاصر از این نظریه دفاع می‌کنند. در کنار این دو گروه از فقها برخی دیگر از شخصیت‌های غالباً سیاسی را می‌توان نام برد که تنها عامل حقانیت حکومت را رای و نظر مردم دانسته و مسأله‌ی نصب عام فقها برای حکومت را به هیچ وجه قبول ندارند. شخصیتی چون محمد مجتهد شبستری از جمله این افراد است. اما آنچه این مقاله در صدد بررسی آن است پاسخ به این پرسش است که نظر آیت الله هاشمی رفسنجانی به عنوان شخصیتی که اجتهاد و تفکر بالای اسلامی وی مورد تایید مقام معظم رهبری قرار گرفته درباره منشا حکومت فقها کدام یک از سه نظریه مذکور است. از دیدگاه آیت... هاشمی رفسنجانی، مشروعیت نظام سیاسی مبتنی بر حقانیت الهی و مقبولیت مردمی است و در اندیشه وی، ولایت فقیه در همین چارچوب شانیت سیاسی می‌یابد. اساس دیدگاه آیت الله هاشمی در باب ضرورت و اهمیت مشروعیت نظام سیاسی، ثبات و استمرار داشته ولی در خصوص چگونگی تحقیق مشروعیت نظام سیاسی در جامعه متناسب با شرایط اجتماعی و اقتضانات زمانه منعطف بوده و تحولاتی داشته است. از نظر او افراد براساس باورها و سلیق سیاسی - اقتصادی و مدیریتی، گرد هم جمع اوری و سازماندهی می‌شوند. تا از طریق انتخابات بتواند آن‌ها را در اداره کشور براساس همان باورها و سلیق دخیل کرد.

کلیدواژگان: هاشمی رفسنجانی، مشروعیت، نظام سیاسی.

مقدمه

با توجه به ریشه‌شناسی وقایع سیاسی، تلاش برخی شخصیت‌های دینی، جریان‌ات و عوامل، برای فراهم آوردن بستر و زمینه‌سازی برای تحولات عمیق در ایران، بسیار موثر بوده است. بررسی این تلاش‌ها و درک دیدگاه نخبگانی که در این فرایند و نهادن پایه برای وقوع انقلاب نقش داشتند، نمایانگر درک عمیق آن‌ها از شرایط و نقش اساسی آن‌ها در این رویداد است. با شروع فعالیت‌های انقلابی و همراهی با امام خمینی (ره)، گروه گسترده‌ای از روحانیون علاقه‌مند یا شاگردان او، به فعالیت‌های فرهنگی، آموزشی، و تجدید اندیشه سیاسی و اجتماعی در جامعه شیعه مشغول شدند، در کنار آن، برخی از آن‌ها به فعالیت‌های سیاسی و تبلیغی پرداختند. بدون شک، پس از رهبری امام خمینی (ره)، بیشترین تاثیر در تحولات انقلابی ایران در دهه‌های چهل و پنجاه، به لطف تلاش‌های این شخصیت‌های اسلامی و جریان‌های فرهنگی و سیاسی بوده است. از جمله این شخصیت‌ها، می‌توان به آیت‌الله بهشتی، شهید مطهری، شهید باهنر، آیت‌الله خامنه‌ای و آیت‌الله رفسنجانی اشاره کرد. از این بین، آیت‌الله هاشمی رفسنجانی یکی از شخصیت‌های برجسته تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران است که نامش به‌طور چشمگیری در تمامی حرکت‌های سیاسی قبل و بعد از انقلاب شناخته شده است. او که در دوران قبل از نهضت یکی از یاران و شاگردان امام (ره) بوده، پس از انقلاب با پرکردن پست‌های کلیدی متعدد، نام خود را به عنوان یکی از شخصیت‌های موثر ایران اسلامی به ثبت رسانده است. کمتر کسی را می‌توان یافت که در مورد هر اقدام و عملکرد او در این سه دهه بی تفاوت باشد. گستردگی نظرات و اندیشه‌های مختلف درباره هاشمی رفسنجانی تا حدی است که تضادهای آشکاری در آن، انسان را به تامل و بررسی عملکرد این شخصیت پرداخته و مشتاق به درک بهتر از تاثیرات وی در تاریخ ایران می‌شود. به جانب آن که وجود این اندازه تضاد در نظرات عمومی، خود نشان از چالش‌ها و چشم‌اندازهای گسترده حاشیه‌های ابعاد وجودی هاشمی دارد، اما باید ذکر کرد وی در مقابل یک جامعه از طرفداران و منتقدان ثابت قدم قرار دارد. از یک سو، او را به عنوان یکی از پیکره‌های مهم نهضت دانسته و با اشاره به شهرتش به عنوان بنیانگذار انقلاب اسلامی که "هاشمی زنده است، چون نهضت زنده است" شناخته می‌شود و با اشاره به اظهارات رهبری که اعلام کرده‌اند: "هیچ کس برای من هاشمی نمی‌شود، اما امیدوارم برای ملت باشد"، او را یکی از پایه‌های انقلاب اسلامی تصویب می‌کنند که با مشورت‌های استراتژیک و تصمیم‌گیری‌های حیاتی خود در دوران‌های مختلف از جنگ‌های پیش از انقلاب گرفته تا دوران دفاع مقدس و مسئولیت‌های پس از انقلاب، با موفقیت گره‌های سخت مسیر پیشرفت و توسعه این کشور را با دقت باز کرده است (Shakuri & Maadikhah, 1999). از سوی دیگر، منتقدان او را مسبب اصلی عدم تعادل اقتصادی و فشار مالی بر اقشار ضعیف جامعه می‌دانند و اعتقاد دارند که رشد اقتصادی، فرهنگی و سیاسی زیر نظر وی چیزی جز یک بخش از استراتژی‌های تقویت قدرت و خانواده‌اش نبوده است (Ali Hosseini Abbasi et al., 2023). در ادامه انتقادهای گسترده‌تری نسبت به مواضع‌های سیاسی وی بعد از انتخابات ریاست جمهوری ۱۳۸۸ وجود دارد. به هر حال، آیت‌الله هاشمی رفسنجانی به شدت یکی از شخصیت‌های برجسته و تأثیرگذار قبل و بعد از انقلاب اسلامی بوده و هست. بنابراین، بررسی اندیشه و نظرات سیاسی او به عنوان یکی از مهم‌ترین نخبگان نظام جمهوری اسلامی ایران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. امعان نظر در آثار تولید شده در باب اندیشه و رویکرد هاشمی رفسنجانی، در سپهر سیاست، نشان می‌دهد که اثر یا پژوهشی که به طور متمرکز بر نظرگاه وی بر مساله مشروعیت نظام سیاسی پرداخته باشد، تالیف نشده است. به همین منظور به نظر می‌رسد نقطه تمایز و البته نوآوری پژوهش حاضر در تمرکز و بررسی موردی همین موضوع در اندیشه و عمل هاشمی رفسنجانی از منظری جامعه‌شناختی است.

چارچوب نظری

اصطلاح پراگماتیسم از واژه یونانی پراگماتوس^۱ برگرفته شده و به یک مکتب فلسفی اشاره دارد که در تعریف حقیقت به عمل و اقدام توجه می‌کند. این مکتب معتقد است که هیچ حقیقت ثابت و مطلق وجود ندارد و حقیقت به عقاید مردم در هر زمان مربوط می‌شود. به عبارت دیگر، حقیقت به تغییرات در باورها و نظرات جامعه وابسته است و نمی‌توان آن را به شکلی ثابت و جاودانه تعریف کرد (Alizade, 1998). فیلسوف آمریکایی ویلیام جیمز، که اولین بار این اصطلاح را در سال ۱۸۹۸ معرفی کرد، اعتقاد داشت که حقیقت باید با مفهوم مطلوب و نتیجه‌بخش هماهنگ باشد، نه لزوماً با مطابقت دقیق با واقعیت. او معتقد بود که اعتقادات و باورها باید قابلیت تطبیق با شرایط و موقعیت‌های مختلف را داشته باشند، بدون ادعای تمامیت و مطلقیت (Bashiriyeh, 2004). در نتیجه، پراگماتیسم به عنوان یک مکتب فلسفی دموکراتیک در غرب، با تفاوت‌هایی در نظریات مختلف فیلسوفان مانند چارلز پیرس، ویلیام جیمز، و جان دیویی معرفی شده است، اما همگی به این نتیجه می‌رسند که حقیقت باید از طریق تجربه و عمل مشاهده شود، نه از طریق تمرینات انتزاعی (Rahmani, 2010).

در جهان غرب، رویکرد فلسفی پراگماتیستی سبب شده است که قوانین اجتماعی و اخلاقیات، بدون حقیقت و اعتبار عینی، به صلاحدید انسان‌های هر زمانی وابسته باشند. به همین دلیل، یک رفتار اجتماعی ممکن است در یک دوره به عنوان نامناسب و غیراخلاقی شناخته شود، اما در زمان‌های دیگر به دلیل تغییر مزاج مردم، قابلیت پذیرش و توجیه بیشتری پیدا کند (Saedi Rooh, 2010). در چهل‌ساله‌ای که از انقلاب اسلامی در ایران می‌گذرد، دو جریان اصلی ایدئولوژیک و پراگماتیک در ساختار سیاسی نظام جمهوری اسلامی قابل شناسایی هستند. جریان ایدئولوژیک با رهبری امام خمینی، به تأکید بر اصول و ارزش‌های دینی و آرمان‌های انقلابی متمایل است و با ملاحظات و منافع معمول عرصه سیاست مخالفت دارد. به طور مقابل، جریان پراگماتیسم که بیشتر به تأثیرپذیری از ملاحظات مصلحت‌های ملی توجه دارد، به تجدیدنظر در مواضع کلیدی در عرصه سیاست ترغیب می‌شود. با این حال، جریان پراگماتیک در نظام سیاسی ایران، طیف وسیعی از چهره‌های مختلف از رادیکال‌های ضد انقلاب تا اصلاح‌طلبان را در بر می‌گیرد. در تاریخ ۴۰ ساله جمهوری اسلامی ایران، به سه مرحله اصلی از نظر جابه‌جایی قدرت بین جریان‌های ایدئولوژیک و پراگماتیک تقسیم می‌شود. مرحله اول، پس از پیروزی انقلاب و با کنار رفتن ملی‌گرایان لیبرال، شاهد چیرگی جریان ایدئولوژیک بود که تقریباً تا پایان دهه ۶۰، در زمان حیات حضرت امام (ره) ادامه داشت. در مرحله دوم که از ابتدای دهه ۷۰ تا سال ۸۴ طول کشید، جریان پراگماتیک به دو دوره متوالی دوران سازندگی، با رهبری هاشمی رفسنجانی و سپس حاکمیت اصلاح‌طلبان تحت رهبری محمد خاتمی، کشور را در دست گرفت. اما در مرحله سوم با حضور محمود احمدی‌نژاد، ساختار ایران شاهد قدرت‌گیری دوباره جریان ایدئولوژیک بود. نکته دیگری که ذکر آن ضروری به نظر می‌رسد، این است که پراگماتیسمی که آیت... هاشمی به آن شناخته می‌شود، پراگماتیسم به معنای غربی نمی‌تواند باشد. زیرا که ایشان در تصمیم‌گیری‌های سیاسی خود، اولویت را به اسلام می‌دهند و به مصلحت‌گرایی اسلامی معتقدند. در رابطه با سازگاری بین اسلام و پراگماتیسم دو نظریه متفاوت وجود دارد، گروهی که شاید بتوان گفت مهدی بازرگان، ولی رضا نصر و عبدالکریم سروش از نمایندگان مهم آن‌ها به شمار می‌آیند. با بهره‌گیری از نظریه تساهل در اسلام، نگرش تلفیقی به رابطه اسلام و پراگماتیسم دارند. این گروه با مطالعه فلسفه غرب و آشنایی با اسلام موادی را استخراج کرده اند که به زعم خود نظریه وجود این رابطه را تقویت می‌کند. اما جبهه مقابل، که گروه گسترده‌ای از سنت‌گراها هستند و دکتر حسین نصر و آیت... مصباح یزدی نمایندگان اصلی آن به شمار می‌روند، رابطه چندانی میان اسلام و پراگماتیسم نمی‌یابند. این گروه با استناد به نصوص محکم دینی، سنت و اصل وحی رابطه میان این دو را ضعیف و بعید می‌دانند (Valadbeygi, 2010). با بررسی دیدگاه‌های آیت... هاشمی رفسنجانی، این گونه

¹ Pragmatos

به نظر می‌رسد که ایشان جزء گروه اول به شمار می‌آیند و سازگاری بین اسلام و پراگماتیسم را ممکن می‌دانند و به آن معتقدند و منظور از پراگماتیسم در رابطه با اندیشه ایشان همان عمل‌گرایی اسلامی است و نه به معنای غربی آن.

مارکسیست ساختارگرا و چارچوب قدرت

در این مقاله، به جهت روشن نمودن جایگاه هاشمی رفسنجانی در ساخت و چارچوب قدرت در جمهوری اسلامی ایران، از یک سو و فهم اقدامات و رویکرد وی در دو زمان حضور در قدرت رسمی و خارج از آن از نظریه مارکسیست ساختارگرا بهره‌گیری می‌شود. مارکسیست ساختارگرا، محصول واکنش مارکسیست‌هایی چون لوئی آلتوسر و نیکولاس پولانزاس بود که مدعی تاکید و تحلیل آثار متاخر و پخته کارل مارکس در برابر مارکسیست‌هایی که تحلیل خود را بر آثار اولیه مارکس قرار می‌دادند (همچون مکتب فرانکفورت و هواداران مارکس جوان) بودند. "یکی از کانون‌های اصلی مباحث مارکسیست‌های ساختارگرا، مبحث دولت و رابطه آن با طبقات اجتماعی است" (Bashiriyeh, 2004) پولانزاس به عنوان یک مارکسیست ساختارگرا، این بحث را ارائه می‌دهد که دولت این کارکرد و قابلیت را داراست که روابط اقتصادی و سلطه طبقاتی را در سطح سیاسی باز تولید نماید. از این منظر است که وی استدلال می‌کند که وضعیت و موقعیت سیاسی طبقه کارگر یعنی تضاد و اختلاف و مناقشه بین کارگران، محصول عمل ساختار دولت است نه برآمده از ساخت اقتصادی (Ritzer, 1999). در حقیقت، ساخت اقتصادی سرمایه داری ذاتا متمایل به "اجتماعی" کردن فرایند تولید و گسترش روابط جمعی در میان کارگران است. ساخت اقتصادی نحوه تکوین و جایگاه طبقات اجتماعی را تعیین می‌کند؛ در مقابل ساخت سیاسی یا دولت، موقعیت و سازماندهی سیاسی طبقات اجتماعی را مشخص می‌سازد.

به همین منظور است که پولانزاس معتقد است "سازمان یابی طبقات بالا و بی سازمانی طبقات پایین، نتیجه عملکرد ساخت قدرت دولتی است. ساخت دولتی، گرچه خود به وسیله فرایند تولیدی تعیین می‌شود، لیکن از منازعه و آگاهی طبقاتی جلوگیری می‌کند. دولت اعضای یک طبقه اجتماعی را از طریق عمل سیاسی و ایدئولوژیک خود همچون افرادی مجزا و منفرد به عنوان "شهروندان" جلوه می‌دهد، حال آن که نظام تولید اقتصادی ذاتا افراد را به درون جایگاه طبقاتی و جمعی هدایت می‌کند" (Bashiriyeh, 2007). از دیدگاه پولانزاس، طبقه حاکمه از طریق ساخت سیاسی و ایدئولوژیک دولت، رقابت را در میان اعضای یک طبقه (طبقه مسلط) را تشویق کرده و از سوی دیگر به کاهش منازعه میان طبقات متخاصم دامن می‌زند. در این حالت است که دولت به مثابه نماد "مصحلت عمومی" و مطلوب نظم جمعی صورت پیدا می‌کند. در چنین وضعیتی، پولانزاس معتقد است که دولت جایگاه تسلط طبقه مسلط اجتماعی است، علیرغم اینکه از مسیر تشدید رقابت در بین افراد آن طبقه در سطح اقتصادی در سلب ماهیت طبقاتی آن تلاش می‌کند (Martin, 2008).

از این منظر می‌توان به کنشگری سیاست مدارانی همچون هاشمی رفسنجانی در درون ساخت سیاسی دوران پس‌انقلاب در ایران پرداخته و آن را تحلیل نمود. شیوه رفتاری و کنش‌گری هاشمی رفسنجانی، چه در زمانی که در سطح اول قدرت رسمی قرار داشته و چه در زمانی که به طور غیررسمی از بازیگران موثر عرضه قدرت در ایران بوده است، از منظر مفاهیم چارچوب قدرت و روایت مارکسیست ساختارگرا متاخر، قابل تحلیل است. قانون، بیشتر مدنظر ایشان بوده است. چنانکه می‌گوید: "الان یک بحث اساسی راجع به حزب داریم که مشکل است و باید این را به صورتی حل کنیم و آن مساله تحزب و ولایت است. در سیستم‌هایی که حزب‌ها نیرومند می‌شوند، مساله ولایت فقیه ندارند، یعنی اگر حزبی اکثریت را برد، سیاست‌های کشور را تعیین می‌کند و کسی بالای سرش نیست. سیاست‌های حزب است که بر جامعه حاکم می‌شوند. در انقلاب ما، چنین چیزی اتفاق نمی‌افتد. یعنی وقتی حزب پیروز شود و مجلس و دولت را هم داشته باشد، سیاست‌هایش را باید از رهبری بگیرد. اینجا هست که دیگر حزب به آن معنایی که ما دنبال آن در دمکراسی امروز دنیا هستیم، با قانون اساسی ما و با شرایط ما منطبق نخواهد بود." (Hashemi Rafsanjani, 2007). در این دوران، هاشمی رفسنجانی به منظور تثبیت قدرت سیاسی خود در درون بلوک قدرت

تلاش کرده است تا دولت را که به طور مقطعی به گروه‌های غیر ایدئولوژیک قدرت واگذار شده است، به سمت و سوی بازی دموکراتیک به پیش ببرد. این دموکراتیک بودن نه به منظور فراهم ساختن زمینه‌های ورود گروه‌های دیگر سیاسی به بلوک رسمی قدرت به که در راستای تحکیم نرم و مخملین طبقه حاکمه صورت گرفته است و در این راستا، به دنبال ارتقای جایگاه رو به افول خود در قدرت رسمی است. به همین منظور، تلاش دارد تا با ابزار تحزب، بلوک رسمی قدرت را که به طور روز افزونی در حال محدود سازی خود بود، را تحت تاثیر قرار دهد. تا مجددا مسیر بازگشت وی به سطح اول قدرت رسمی و قرار گیری در راس بلوک قدرت هموار شود.

او پس از انتخابات سال ۱۳۸۸، ضرورت تکیه بر تحزب به عنوان یکی از راه‌های تحقق مردم سالاری، را بیش از گذشته مطرح و بر این باور است که اگر مشکلی هم احساس می‌شود، در مسلمانی ماست که در اصل اسلام و از احزاب انتظار دارد که تلاش کنند که اسلام واقعی و منطبق با مردم سالاری در قوانین کشور و عملکرد مدیران کشور جا باز کند و توصیه به پیدا کردن راهکار برای این مهم می‌نماید. از اظهارات وی چنین برداشت می‌شود که وی نظر و رای مردم را به همه چیز ترجیح داده و معتقد است اصل اسلام و مشی پیامبر (ص) و علی (ع) نیز همین بوده است (Hashemi Rafsanjani, 2010). او می‌گوید: "با حساب و با تفکر در مسائل سیاسی و تجربه تاریخی و منافع دینی، عمیقا معتقدم که چاره‌ای برای حسن اداره کشور جز تحزب وجود ندارد. باید تشکیلاتی وجود داشته باشد تا نیروهایی که هم فکر هستند، به هم نزدیک باشند و برنامه ریزی، بحث، مطالعه و تحقیق کنند و راهکارهای بهتر را انتخاب کنند. راهکارهای دیگران را نقادی کنند و اگر هم مردم، آن‌ها را انتخاب کردند مسئولیت را بعهده بگیرند." (Hashemi Rafsanjani, 2010). اوج رویکرد و تاکید هاشمی به مساله تحزب و گسترش راهکارهای دموکراتیک در حکمرانی کشور را باید در سال ۱۳۸۸ و وقایع پس از انتخابات ریاست جمهوری آن سال دانست. هاشمی رفسنجانی در زمستان ۱۳۸۸ با تبیین نقش مردم در حکمرانی می‌گوید: "شرط مشروعیت ائمه (ع)، حضور مردم نبوده، منتها عملی شدن شکل خارجی آن، فقط با مردم مقبول بود. چون بنا نبود با زور این کارها را انجام دهند. زور زمانی در اسلام جایز است که دیگران حمله کنند و حکومت مسلمانان از خود دفاع می‌کند، مثل کاری که حضرت علی (ع) علیه معاویه و یا فتنه گران بصره و خوارج نهروان کردند. در هیچ یک از آن‌ها، ابتدا حضرت علی (ع) اقدام نکردند، بلکه آن‌ها جنگ راه می‌انداختند. این به معنای آن است که بحث کنیم تا مردم قانع و همراه شوند." (Hashemi Rafsanjani, 2010). هاشمی رفسنجانی معتقد است ائمه شیعه به نظر مردم توجه خاص داشته و رفتار حکومتی خود را منوط به تایید مردم می‌دانستند. "عقیده جدی ما این است که اگر مردم با ما نباشند، نمی‌توانیم (حکومت کنیم). البته آقایان بحث خاصی را شروع می‌کنند که اگر مردم هم نباشند، باز حکومت مشروع است. اما بحث ما این است. ما فرض می‌کنیم امام زمان (عج) و یا خود حضرت علی (ع)، ما که از آن‌ها حق تر نیستیم، اگر بین جامعه‌ای باشیم که ما را قبول نداشته باشند، نمی‌توانیم کشور را اداره کنیم. مثل حضرت علی و دوازده امام که این کار را نکردند." (Hashemi Rafsanjani, 2010).

عملگرایی در اندیشه‌های اسلامی

در خصوص نسبت میان اسلام و عملگرایی اندیشه‌های متفاوتی میان اندیشمندان مسلمان مطرح شده است. عده‌ای مخالف هرگونه ارتباط و تعامل میان اسلام و عملگرایی (پراگماتیسم) هستند و عده‌ای نیز به دنبال ایجاد هماهنگی و ارتباط میان اسلام و دموکراسی که عملگرایی هم از اصول آن است برآمده‌اند افرادی مانند آیت الله نائینی، مهدی حائری، محمد عبده، احمد السنحوری و توفیق الشاوی. در ایران هم افرادی مانند مهندس مهدی بازرگان و ولی رضا نصر و عبدالکریم سروش با بهره‌جویی از نظریه‌ی مدارا در اسلام دیدگاهی تلفیقی به رابطه‌ی اسلام و عملگرایی دارند. این افراد با مطالعه‌ی فلسفه‌ی غرب و مطالعه‌ی دین اسلام موادی را استخراج کرده‌اند که وجود رابطه‌ی بین اسلام و پراگماتیسم را تقویت می‌کند. اما جبهه‌ی مقابل این دیدگاه که گروه گسترده‌ای از سنت‌گراها هستند و دکتر حسین نصر و آیت الله مصباح یزدی نمایندگان اصلی آن به شمار می‌روند، قائل به وجود رابطه میان اسلام و عملگرایی نیستند. این افراد با استناد به نصوص دینی و سنت و

وحی رابطه‌ی میان این دو را ضعیف و بعید می‌دانند. از نظر بازرگان بین اسلام و پراگماتیسم (عملگرایی) رابطه‌ی متقابلی وجود دارد چنان‌که از دیدگاه وی؛ همانطور که یک شخص پراتیک هدفی معین دارد شخص خداپرست نیز هدفی معین دارد و این هدف عالی‌ترین هدف‌هاست، چه آن که پرستش یعنی توجه و تمرکز در یک هدف واحد. یک شخص خداپرست روزی چند بار ضمن نماز به خود یادآوری می‌کند که: "سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر"؛ منزه است خدا و پرستش برای خداست، معبودی جز او نیست و خدا مافوق همه چیز بوده، بزرگتر و بالاتر از هر تصویری است. قرآن مردم را به سوی هدف واحد می‌خواند و از پراکندگی نهی می‌کند: «و اعتصموا بحبل الله جميعاً و لا تفرقوا». شخص عملگرا به دنبال راحت‌ترین طریق ممکن می‌گردد. مسلمان هم حداقل روزی ده بار از خدای خود می‌خواهد که او را به راه راست هدایت کند: "اهدنا الصراط المستقیم" همچنین از دیدگاه ایشان قرآن، هدایت و ایمان را کافی ندانسته و مردم را به سعی و عمل آن هم در جهت معین و برای منظور و نتیجه معین و معلومی دعوت می‌کند چنان‌که بیان می‌دارد: «لیس الانسان الا ما سعی و ان سعیه سوف یری»؛ برای انسان نیست مگر آن چه به وسیله‌ی سعی و تلاش و کوشش به دست آمده و نتیجه و فایده این کوشش را به زودی می‌بیند. قرآن کریم همچنین برای مساعی انسان نتیجه‌ی عمل را که محسوس و مطلوب است ارائه می‌دهد؛ بهشت و جهنم. یکی از شواهد و دلائل واقعیت بهشت و جهنم یک استدلال پراگماتیست است چنان‌که قرآن کریم می‌فرماید: «افحسبتم انما خلقناکم عبثاً و انکم الینا لاترجعون»؛ آیا گمان دارید شما را بیپوده خلق کردیم و به سوی ما باز نمی‌گردید. بنابراین بازرگان با توجه به موارد مذکور معتقد است که قرآن و اسلام کاملاً پراگماتیک بوده و از مسلمانان عمل می‌خواهد؛ عملی که مفید فایده بوده و اثر و نتیجه مثبتی در زندگی داشته باشد.

اما در سوی دیگر نظریه‌پردازانی مانند دکتر حسین نصر به پیوند میان پراگماتیسم و اسلام هیچ اعتقادی نداشته و این دو را متضاد می‌داند. ایشان در تقابل سنت و مدرنیته، سنت را برگزیده و با رویکردی عقلانی از آن دفاع می‌کند. همه‌ی آثار او براساس دفاع از اسلام از زاویه سنت تدوین شده، برای مثال وی در پیشگفتار کتاب «هنر و معنویت اسلامی» نوشته است: کتاب حاضر به جنبه‌های خاصی از هنر اسلامی از دیدگاه معنویت اسلامی و در نسبت با اصول وحی الهی نظر می‌اندازد. بدین ترتیب با وجود آن‌که نصر در مرکز تجدد و کانون دموکراسی جهان (آمریکا) زندگی می‌کند، سنت و سنت‌گرایی را به صورت عقلانی برای خود انتخاب کرده و به محصولات مدرنیته، که پراگماتیسم و لیبرالیسم جزئی از آن است توجه چندانی نمی‌کند. وی به فلسفه اسلامی و ایرانی دلبستگی ویژه‌ای دارد. کتاب «سه حکیم مسلمان» که در آن نصر آثار و اندیشه‌های ابن سینا، سهروردی و ابن عربی را بررسی کرده نمونه‌ای از دغدغه و تعلق خاطر وی به اسلام و ایران است و تأثیر محصولات مدرنیته در تحولات فکری را جدی نمی‌داند. در نهایت باید خاطر نشان کرد دکتر حسین نصر به فلسفه‌ای که وحی و شهود عقلانی را نادیده می‌گیرد و خود را از دو منبع معرفت متعالی جدا می‌سازد نمی‌تواند امیدوار باشد و معتقد است این فلسفه تأثیری ویرانگر در جامعه‌ی اسلامی خواهد داشت (Valadbeygi, 2010).

البته، با مراجعه به آموزه‌های اسلامی، در می‌یابیم که اسلام همیشه به عمل و عمل‌گرایی توجه ویژه‌ای داشته است و این‌گونه نیست که کاملاً با عمل و عمل‌گرایی مخالفت کند و آن را محکوم کند، اما اسلام و فلاسفه اسلامی، فقط آن جنبه از آن را رد کرده و با آن مخالفت می‌کند که فقط به دنبال سود مالی یا منافع شخصی و مادی هستند و عملی را که برای همه مفید است توصیه می‌کنند. و لذا روایت مشهور؛ «خیر الناس انفعهم للناس»؛ نیکوترین مردم سودمندترین آن‌ها نسبت به مردم است، دال بر این مهم است. از نظر فلاسفه اسلامی، عملی اصیل و ارزشی است که برای خداست، نه منفعت شخصی. چنان‌که از منظر منطق اصیل اسلامی عملی است که به معنای واقعی آن مبتنی بر حقیقت است. فلاسفه اسلامی، نه به این دلیل که خردگرایان صرفاً به منطق ذهن متکی هستند و نه به این دلیل که عمل‌گرایان مفاهیم نظری را کاملاً از تئوری حذف کرده و صرفاً بر عمل‌گرایی تأکید کرده‌اند بلکه عمل‌گرایی متبوع نظر ایشان ترکیبی از منطق ذهنی و عملی است. بنابراین، از نظر فلاسفه اسلامی، علم بدون عمل فاقد ارزش است و جایی ندارد و همچنین عملی که مبتنی بر علم و نظر نباشد، ارزشی ندارد. از این رو،

اندیشه اسلامی بیانگر ارتباطی قوی بین علم و عمل است. بنابراین سخنان حضرت علی (ع) که فرمود: «الایمان و العمل هما اخوتان»؛ ایمان و عمل دو برادرند. دال بر پذیرش جامع علم و عمل نزد اسلام و فلاسفه اسلامی است.

گفتمان عدالت، توسعه اقتصادی و عمل‌گرایی

در منظومه‌ی فکری هاشمی رفسنجانی، عدالت که ارتباط و رابطه‌ی متقابلی با رویکرد عمل‌گرایانه او داشت؛ صاحبان ثروت و طبقه مرفه جامعه را مخاطب خود قرار می‌داد. بدین‌گونه که با افزایش سرمایه‌گذاری مقدمات و زیربنای عدالت با هدف بهره‌مندی تمام مردم از اقتصاد کشور را فراهم می‌کند و سبب کاهش فقر می‌شود. دولت هاشمی رفسنجانی که با عنوان دولت سازندگی شناخته می‌شود و برای این مهم تشکیل شد. اعضای دولت را تکنوکرات‌ها تشکیل می‌دادند که با رویکردی واقع‌گرایانه به سیاست و اقتصاد می‌نگریستند. این دولت به رهبری هاشمی رفسنجانی منافع ملی را در سطح سیاست خارجه و رشد اقتصادی کشور را در سطح داخلی الگوی برنامه‌های خود قرار داد. هدف اصلی در این دولت در حوزه اقتصاد، عبارت بود از این که «اگر از نظر اقتصادی در جایگاهی اقتدارگرایانه باشیم، گفتمان ما در جهان مقبولیت بیشتری خواهد داشت و ما زمانی می‌توانیم خود را به عنوان یک کشور مورد احترام در کشورهای اسلامی بشناسانیم که استقلال داشته و مستقل باشیم و وابستگی به هیچ کشوری نداشته باشیم» (روزنامه‌ی اطلاعات، ۱۳۷۱). در سطح جهانی و بین‌المللی پس از سقوط شوروی گرایش به اقتصاد بازار شکل گرفت. از این جهت، می‌توان دهه‌ی ۹۰ میلادی را دوران احیای سلطه‌ی جریان‌های فکری راست‌گرای اقتصادی نامید. در پی اتخاذ سیاست‌های تمرکززدایی توسط دولت، همه‌ی بنگاه‌های اقتصادی به بخش خصوصی واگذار شد. و تأکید بر آن شد که نقش دولت در بسیاری از حوزه‌ها حداقلی باشد و از نظارت کامل دولت کاسته شود و این مهم به بخش خصوصی واگذار شود (Bashiriyeh, 2013). کاهش حضور دولت در اقتصاد نشانگر تغییر رویکرد دولت در رابطه با مردم بود. بدین‌گونه که در دولت‌های پیشین تحت تأثیر گفتمان فکری انقلابی؛ مردم به عنوان بخشی از ساختار دولت شناخته می‌شدند؛ اما در گفتمان دولت هاشمی رفسنجانی، مدیران و متخصصین هستند که مسئولیت برنامه‌ریزی برای ملت را به انجام می‌رسانند.

در این گفتمان نوعی نگرش نخبه‌گرایانه به مدیران وجود داشت. بنابراین در انتهای دهه‌ی ۶۰ هجری شمسی، نگرش‌های عمل‌گرایانه و واقع‌گرایی در حوزه‌ی سیاست تقویت گردید و تمرکز بیشتر به سوی مسئولین و مدیران معطوف شد. این نوع نگرش در تناسب کامل با عملکرد اقتصادی دولت هاشمی رفسنجانی بود. سیاست "درهای باز" یا رویکرد میانه‌روی، در جهت خط‌مشی و راهبرد طولانی‌مدت و آینده‌نگری برای بهبود وضعیت اقتصادی صورت پذیرفت. این تلاش‌ها در حوزه‌ی فرهنگی منجر به گسترش فرهنگ "مصرف‌گرایی" گردید اما توانست زیرساخت و زیربنای اقتصادی کشور را بهبود بخشد. آقای هاشمی رفسنجانی در تناسب با نگرش و رویکرد سیاسی اقتصادی دولت سازندگی، عدالت را براساس میزان بهره‌مندی تعریف می‌کند: عدالت در حقیقت تخصیص منابع به افراد و بازتوزیع برابر نیازهای مردم نیست بلکه عدالت در ایجاد زمینه‌ی کار و فعالیت و ادامه‌ی حیات اقتصادی مردم است. بنابراین، عدالت دارای مقدمات ضروری در عرصه‌ی اقتصادی است که این مقدمات و پیش‌نیازها با توسعه‌ی اقتصادی فراهم می‌شود. بدین ترتیب، در دوره‌ی ریاست جمهوری هاشمی رفسنجانی، گفتمان عدالت‌محور نظام جمهوری اسلامی ایران متناسب با اهداف دولت بازتعریف شد. و به جای مبارزه با فقر، به افزایش ثروت در ادبیات سیاسی توجه شد و رفاه اقتصادی و توسعه نشانه‌ای برای نزدیکی به مفهوم واقعی عدالت دانسته می‌شد. هاشمی رفسنجانی در یک رویکرد جدید «سازندگی» و «تعدیل» را به عنوان دو الگوی مهم در تصمیم‌گیری‌های دولت خود تبیین نمود. همچنین در دوران ریاست جمهوری‌شان، اقداماتی را در جهت گذار از «جایگزینی واردات» به «افزایش و بهره‌وری از حوزه‌ی صادرات» برداشت. توجه ویژه به افزایش تولیدات غیرنفتی و صادرات آن در دو برنامه‌ی توسعه اول و دوم مورد توجه ایشان بود و در کنار سیاست‌های اعتدالی در عرصه‌ی اقتصادی، سیاست‌های حمایت از طبقات محروم جامعه نیز به عنوان مکمل برنامه‌های اقتصادی دولت سازندگی در دستور کار قرار گرفت. این سیاست‌های حمایتی به دنبال آن بود تا فشار ناشی از تغییرات

حاصله در سیاست‌های اقتصادی متوجه افشار محروم جامعه نگردد. هاشمی رفسنجانی با اخلاق عمل‌گرای خود، برای توسعه‌ی هدفمند ساختار اقتصادی کشور از علم و تکنولوژی بهره می‌جست و به این واسطه از متخصصین و فن‌سالاران در دولت خود استفاده نمود (Mahmoudinia, 2018).

مشروعیت در سخنان آقای هاشمی

آیت‌الله هاشمی رفسنجانی در قسمتی از مصاحبه خود با فصلنامه «کتاب نقد» از کلمه «مشروعیت» استفاده کرده و آن را به رای مردم نسبت داده‌اند. ایشان در مصاحبه با این فصلنامه چنین می‌گویند: «ما می‌توانیم همین نگاه زمینی را هم (به قدرت) داشته باشیم. ما از همان روز اول به پدیده قدرت، نگاه زمینی و واقع‌بینانه داشتیم. کسانی که آمدند و نگاه صرفاً متافیزیکی به قدرت را دامن زدند و آن را مرتب مطرح می‌کنند قبول نداریم از همان ابتدا امام خمینی (ره) هم، همین را می‌گفت، شما حرف‌های ایشان را ببینید که مشروعیت را به مردم می‌دهد. این چالش نیست و دردرسی هم به وجود نمی‌آورد، البته اگر تعصب‌های بی‌جا برداشته شود»

شاید محکم‌ترین دلیل دوستان ما در هفته‌نامه پرتو برای متهم کردن آقای هاشمی به عدم اعتقاد به حکومت دینی و مشروعیت الهی حکومت فقیه همین عبارت بود. لذا درباره این عبارت توجه به نکات زیر لازم است: آنچه در سخنان آقای هاشمی نفی شده، نگاه «صرفاً متافیزیکی» به «پدیده قدرت» است نه نگاه «متافیزیکی» به «مشروعیت حکومت» نگاه «صرفاً متافیزیکی» به پدیده قدرت» نگاهی است که برای مردم هیچ شانی حتی در به فعلیت رسیدن حکومت قائل نیست. بدین معنا که عده‌ای همچون برخی از برادران اهل سنت معتقد باشند که حتی اگر شخصی با استفاده از زور بر مردم مسلط شد، حکومت او مشروع بوده و وجوب اطاعت داشته باشد. پدیده قدرت نیز عبارت از چگونگی شکل‌گیری قدرت است اما «مشروعیت حکومت» بیانگر حقانیت یا عدم حقانیت حاکم در جایگاهی که در آن قرار گرفته، می‌باشد. متأسفانه در نقدهای هفته‌نامه پرتو میان این امور خلط شده است. اینکه آقای هاشمی می‌گویند که: «ما می‌توانیم همین نگاه زمینی را هم (به پدیده قدرت) داشته باشیم.» و مخصوصاً اینکه از کلمه «هم» استفاده کرده‌اند مویدی بر این مدعاست که ایشان نگاه آسمانی به مشروعیت حکومت را نفی نکرده‌اند بلکه نگاه زمینی در «شکل‌گیری قدرت» را نگاهی «واقع‌بینانه» ارزیابی کرده‌اند. به عبارت دیگر اگر بخواهیم سخن ایشان را همراه با آنچه به صورت مفروض ایشان در تقدیر گرفته شده، بیان کنیم، چنین باید بگوییم: «ما می‌توانیم (علاوه بر نگاه آسمانی) همین نگاه زمینی را هم داشته باشیم. ما از همان روز اول به پدیده قدرت، نگاه زمینی و واقع‌بینانه (هم) داشتیم»

کلمه مشروعیت یک مشترک لفظی است و آنچه از این کلمه در فلسفه سیاست اراده می‌شود نه به معنای «شرع» و «دین» بلکه به معنای «قانونی بودن» است. حضرت آیت‌الله مصباح یزدی درباره معنای این کلمه چنین می‌گویند:

«مشروعیتی که در فلسفه سیاست مطرح می‌شود مفهومی اصطلاحی دارد که نباید آن را با معنای لغوی این واژه و واژه‌های هم‌خانواده اش اشتباه گرفت؛ به عبارت دیگر نباید «مشروعیت» را با «مشروع»، «متشرعه» و «متشرعین» که از «شرع» به معنای «دین» گرفته شده همسان گرفت. بنابراین، معنای این واژه در مباحث سیاسی معادل در زبان انگلیسی و تقریباً مترادف «قانونی بودن است»

طبق این معنا مراد آیت‌الله هاشمی رفسنجانی از «مشروعیتی که امام به مردم می‌دادند» می‌تواند همان قانونیتی باشد که از طریق فرآیندوم و دیگر انتخاباتی که همواره امام خمینی (ره) بر لزوم برگزاری آن تأکید می‌کردند، باشد. به عنوان نمونه حضرت امام قبل از برگزاری فرآیندوم قانون اساسی، می‌فرمایند:

«الان ما قانون اساسی را که درست شده است و تحت مطالعه است، آن را باید قطعی بکنیم... نخست وزیر را من تعیین کرده‌ام، من به ولایت شرعی تعیین کردم. وقتی یک کسی به ولایت شرعی تعیین شد، یک حکومت شرعی است این... ما الان رژیممان باز قانونی نیست، الان رژیمی ما نداریم. رژیم سلطنت که رفت، رژیم جمهوری اسلامی هم به حسب رای شرعی من الان هست، اما به حسب نظر دنیا باید با

آرای مردم درست شود و به آرای مردم می‌خواهیم مراجعه کنیم برای مجلس موسسان و برای تشکیل یک حکومتی که خود مردم میل دارند؛ حالا آن جمهوری اسلامی را خواستند؛ نخواستند، رژیم شاهنشاهی هم اختیار با خودشان است» (صحیفه امام: ج ۶، ص ۱۵۳ ۲۷ بهمن ۱۳۵۷).
قراین متعددی در کلام آیت الله هاشمی رفسنجانی وجود دارد که معنای بیان شده را تایید می‌کند. از جمله این قرائن آن است که آقای هاشمی در همین مصاحبه صراحتاً بیان می‌کنند که: «این که نگاه نسل دوم به قدرت بر خلاف نگاه نسل اول زمینی است نه متافیزیکی، درست است این مساله می‌تواند برای انقلاب ما چالش ایجاد کند»

آقای هاشمی رفسنجانی در بخش دیگری از سخنان خود از نگاه صرفاً زمینی به پدیده قدرت به عنوان مشکلی که ریشه در آغازین روزهای پس از پیروزی انقلاب دارد یاد کرده و حتی به انتقاد از عبدالله نوری و اشخاصی که این سخنان را به عنوان مطالبات نسل جدید بیان می‌کنند می‌پردازد:

«این مشکلی که شما الان می‌گویید در ابتدای انقلاب و در حضور امام هم داشتیم. در شورای انقلاب، در درگیری‌های ما با دولت موقت، در دانشگاه‌ها همین مسایل را به طور جدی داشتیم. بازرگان هم به خاطر همین مسایل، قهر کرد و استعفا داد، لکن این گونه مباحث به علت شرایط ویژه‌ای که در آن دوره بر ایران حاکم بود اعتراض بلند نشد، منظورم این است که حرف، حرف نسل جدید نیست، این حرف را نسل قدیم راه انداخته است. فرض کنید همین آقای عبدالله نوری که این حرف‌ها را می‌زند و می‌گوید این حرف از منظر نسل جدید است، خودش در گذشته از فالانژهای زمان ما به حساب می‌آمد و این قدر خون به دل ما کردند، اما امروزه بنا به شرایط جدید، سخن از مطالبات جدید می‌زنند... بحث در این مورد، همان اول انقلاب در حزب جمهوری اسلامی هم مطرح می‌شد و این‌ها بحث تازه‌ای نیست». از توضیحات بالا معنای مشروعیت در عبارات زیر که توسط آیت الله هاشمی رفسنجانی در مصاحبه با خبرنگاری دانشجویان ایران (ایسنا) بیان شده نیز مشخص می‌شود. ایشان در این مصاحبه می‌گویند:

«بعضی افراد در بحث ولایت می‌گفتند که ولی فقیه را خداوند تعیین کرده و اکنون هم بعضی‌ها این اعتقاد را دارند. این عده معتقدند که مشروعیت ولی فقیه به رای مردم نیست و ولی فقیه هر تصمیمی که بخواهد، می‌تواند بگیرد. امام (قدس سره) به ولایت فقیه حق بالایی می‌دادند... ولی دخالت ولی فقیه در زندگی مردم را قبول نداشتند»

آری با توجه به اینکه در ولایت فقیه «نصب خاص» وجود ندارد و خداوند شخص ولی فقیه را تعیین نکرده و ولی فقیه از میان انواع ولایتی که پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار(ع) برخوردار بودند تنها از حق ولایت و زعامت سیاسی برخوردار است لذا آقای هاشمی رفسنجانی بر این مساله تاکید می‌کنند که گرچه ولایت فقیه مطلقه است اما این مساله مجوزی برای دخالت در حریم خصوصی مردم نمی‌شود^۱.

آیت الله هاشمی رفسنجانی در بخش دیگری از مصاحبه خود با سالنامه شرق درباره روند شکل‌گیری نظام ولایت فقیه می‌گوید:
«وقتی ما رژیم شاه را ساقط کردیم از مردم پرسیدیم: چه نظامی می‌خواهید البته امام (قدس سره) مطمئن بودند که مردم چه می‌خواهند که چنین سوالی کردند. این اقدام با مبانی عقیدتی حضرت امام (قدس سره) و ما همراه بود. ما از مردم پرسیدیم که نظام شما اسلامی باشد یا خیر... با سرعت باور نکردنی قانون اساسی را نوشتیم و مجلس خبرگان را انتخاب کردیم و مردم به آن رای دادند... قانون اساسی

^۱ وقتی چند تن از نمایندگان مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۶۴ در تعریف و تمجیدهای خویش از امام (ره)، ولایت فقیه را با ولایت پیغمبر(ص) و امامان معصوم برابر می‌دانستند، امام در پیامی درباره حدود اختیارات ولایت فقیه گفتند: «با تشکر وافر از نمایندگان محترم مجلس شورای اسلامی، چون گفتار آقایان یخش می‌شود و ممکن است سوتفاهمی بین مردم حاصل شود، لازم است عرض کنم آیات و روایاتی وارد شده است که مخصوص به معصومین (علیهم السلام) است، و فقها و علمای بزرگ اسلامی هم در آن‌ها شرکت ندارند، تا چه رسد به مثل اینجانب. هر چند فقهای جامع شرایط از طرف معصومین، نیابت در تمام امور شرعی و سیاسی و اجتماعی دارند و تولی امور در غیبت کبرا موکول به آنان است، لکن این امر غیرولایت کبرا است که مخصوص به معصوم است. تقاضای اینجانب آن است که در صحبت‌هایی که می‌شود و پخش می‌گردد ابهامی نباشد، و مرزها از هم جدا باشد.» (صحیفه امام، جلد ۱۹، ص ۴۰۳)

را تصویب کردیم و به افکار عمومی ارائه نمودیم و مردم به آن رای دادند... ولایت فقیه را در قانون اساسی گنجانیدیم که دولت مخالفت کرد و استعفا داد و امام (قدس سره) هم با استعفای ایشان مخالفت نکردند... شورای رهبری را در قانون اساسی وارد کردیم. با این که نظر خود امام (قدس سره) خیلی به شورا نبود. ولی ما و آیت الله طالقانی به شورا فکر می کردیم»

به هر حال میزان اعتقاد آقای هاشمی رفسنجانی به اصل ولایت فقیه و نیز چگونگی تثبیت این اصل در قانون اساسی را می توان با مطالعه مصاحبه ایشان با فصلنامه «حکومت اسلامی» ارگان رسمی مجلس خبرگان رهبری دریافت. ایشان در این مصاحبه که در سال ۱۳۷۹ انجام شده است چنین می گویند: در مورد شکل حکومت باید اضافه کنم آن زمان (قبل از پیروزی انقلاب)، با این که اصل ولایت (فقیه) قطعی بود ولی شکل اجرایی ولایت فقیه، مسجل نبود. اصل ولایت فقیه را، امام (قدس سره) بحث کرده بودند و در علم کلام و فقه هم در این باره مطالب روشنی داریم، ولی با این ویژگی هایی که بعدا پیش آمد، آن زمان مسجل نبود. در پیش نویس قانون اساسی، مساله ولایت فقیه، نیامده بود پیش نویس را ما تهیه کرده بودیم، بلکه دکتر حبیبی و یک گروهی از حقوق دانان و کارشناسان با توجه به قوانین اساسی دنیا، متنی تهیه کردند که این متن در شورای انقلاب مطرح شد ولی به ذهن ما نرسید که ولایت فقیه را، در پیش نویس اضافه کنیم. بعدا حضرت امام (قدس سره)، آیت الله گلپایگانی (رحمه الله)، آیت الله شریعتمداری و دیگر علمای آن موقع پیش نویس را مطالعه کردند و آن ها هم به ذهنشان نرسید یا نخواستند. در واقع آن موقع ما تصور تاسیس نظام سیاسی به این شکل را نداشتیم. در مجلس خبرگان که پیش نویس قانون اساسی در آن بررسی می شد، پیشنهادی رسید و علمای عضو خبرگان از آن حمایت کردند و به خاطر وجود زمینه فکری و عقیدتی در اکثریت خبرگان به تصویب رسید.

این جا، دو مطلب است: یکی، این که محتوای نظام، باید اسلامی با محوریت تشیع باشد و دیگر این که شکل حکومت چطور باشد و چه نهادهایی داشته باشد. این که محتوای نظام، باید اسلامی باشد، خیلی جدی مطرح بود. قبلا هم گفتیم ما روی شکل حکومت و قالب حکومت، بحث نکرده بودیم، نه این که راجع به محتوای آن نظری نداشتیم. پیش از این که ولایت فقیه در قانون اساسی بیاید، ملت مسلمان ایران در یک همه پرسی، تصویب کرده بودند که حکومت باید اسلامی باشد. بنابراین، در بین همه محرز بود که باید احکام اسلامی اجرا شود، آن هم در همه سطوح، اما این که در قالب سیستم ولایت فقیه و نهادها و ارگان های فعلی باشد، چنین طرحی نبود. در ذهن بعضی ها طرح «علمای طراز» وجود داشت و فکر می شد که باید بر مصوبات و عمل مجلس، دولت و حکومت، نظارتی باشد تا موارد غیراسلامی در آن تصویب یا عمل نشود. این که فقیه، ولایت دارد، محرز بود، اما این که ولایت را به این شکل، در قانون اساسی بیاوریم یا نحوه انتخابات و مثلا اختیارات ویژه ای، مانند فرماندهی کل قوا و... داشته باشد در ذهن نبود. ولی به تدریج به این نقطه رسید که (شکل کنونی) ولایت فقیه بهترین راه است. آن موقع، یک بحث دیگری هم بود. بعضی ها معتقد بودند که ولی فقیه را محدود نکنیم بلکه ولی فقیه، باید سازمانی در اختیار داشته باشد که همه قوا و ارگان ها به تصویب او برسد. برداشت اینها از حکومت معصوم (علیهم السلام) این بود که نمی شود بگوییم: «این قسمت یا آن قسمت خارج از اختیار ولی فقیه باشد». آن ها می گفتند این سازمان در اختیار ولی فقیه، باید همه شئون کشور، از قانون گذاری، اجرا، سیاست خارجی، سیاست های اقتصادی و... را تصویب و تایید کند. با توجه به بحث های امام (قدس سره) در نجف و انتشار کتاب «ولایت فقیه» که متن درس ایشان است و مقبول بودن آن در جامعه، زمینه این موضوع کاملا آماده بود. من شخصا در خبرگان نبودم و فکر می کنم که مقام معظم رهبری هم نبودند. بخشی از این بحث ها همان زمانی بود که به من سو قصد شده بود و برای مدتی در شورای انقلاب و در جلسات دیگر شرکت نمی کردم و البته مذاکرات مجلس خبرگان موجود است و منتشر هم شده است شما می توانید ببینید که مساله توسط چه کسانی و چگونه مطرح شد»

در این مصاحبه نیز ایشان مساله ولایت فقیه را به عنوان اصلی قطعی که در علم کلام و فقه مطالب روشنی درباره آن وجود دارد ارزیابی کرده اند اما قالب و شکل اجرای آن را امری قابل تغییر دانسته‌اند.

آقای هاشمی!... طرح مسایلی از قبیل اینکه شورای رهبری بهتر از رهبری شخص واحد است و تفوه به این که «حذف شورای رهبری در قانون اساسی کار اشتباهی بوده است» نه تنها ضرورتی ندارد بلکه موجب بدبینی مردم به نظام اسلامی خواهد شد زیرا این پندار غلط را در ذهن مردم ایجاد می‌کند که گویا یکی از سردمداران نظام در آرزوی افزایش قدرت خود در پی ایجاد شرایطی است که خود نیز در رهبری کشور نقشی داشته باشد. مطابق با آنچه در روزنامه شرق آمده است گفته اید: «امام با شورا مخالف بود اما من و آقای طالقانی طرفدار شورا بودیم و حذف شورای رهبری در قانون اساسی سال ۶۸ بی خود بود.» «برای اداره یک حکومت نمی‌توان به فتوای یک نفر، خواه هر فردی که باشد، عمل کنیم. باید شورایی در کشور باشد که مسایل اساسی جامعه را بررسی کند تا نظرات این شورا پشتوانه قوانین باشد. در این صورت شورای نگهبان اگر می‌خواهد مصوبات مجلس شورای اسلامی را تصویب یا رد کند باید به استناد به فتوای شورایی عمل کند.»

مدل هاشمی رفسنجانی برای حکومت اسلامی

در روزنامه مردم سالاری از قول آقای هاشمی نقل شده است که گفته شده: «برای اداره یک حکومت نمی‌توان به فتوای یک نفر، خواه هر فردی که باشد، عمل کنیم. باید شورایی در کشور باشد که مسایل اساسی جامعه را بررسی کند تا نظرات این شورا پشتوانه قوانین باشد. در این صورت شورای نگهبان اگر می‌خواهد مصوبات مجلس شورای اسلامی را تصویب یا رد کند باید به استناد به فتوای شورایی عمل کند.» آیت‌الله هاشمی رفسنجانی در برخی از مصاحبه‌های خود یکی از مهم‌ترین راهکارهای تحول در «سیر اسلامی کردن دولت» را تحول در حوزه‌های علمیه، متناسب با نیازهای حکومت دانسته و می‌گویند:

هیچ موردی در زندگی بشری از لحاظ اسلامی نیست که یکی از احکام خمس را نداشته باشد. یا واجب، یا مستحب، یا حرام، یا مکروه و یا مباح است. اگر ما یک حوزه زنده و یک شیوه اجتهادی پویا، همان اجتهادی که اوایل مطرح شد و گاهی مخالف و موافق پیدا کرده، داشته باشیم، برای همه این مواردی که شما می‌گویید، حکم تعیین می‌کنند. مبانی هم هست. یعنی خوشبختانه مبانی فقهی ما اینقدر قابل مانور است، مسایل عقلی، کلیات و قواعد هم است. شما مسایل مستحدثه را ببینید، فقها در سال‌های اخیر وارد شدند و هر یک بحثی در مسایل مستحدثه دارند و در رساله‌هایشان هم آوردند. در گذشته احکام خیلی از موارد مثل تلقیح، بیمه، بانکداری و خیلی از مسایل جدید در رساله‌ها و فتاوا نبود. اینها همه را بحث کردند و فتوا دادند. اینکه درست است یا نه بحث دیگری است. اینکه چقدر کارشناسی آن‌ها صحیح است و توانستند به احکام درستی برسند، بحث دیگری است. الان بحثی که با حوزه‌ها، علما و مدرسین دارم، این است که اگر شما می‌خواهید نظام اسلامی باشد و نظرات حوزه را در نظر بگیرید، اول باید حوزه را متحول کنید. شما باید وارد احکام مورد نیاز جامعه شوید. همه این قوانینی که مجالس می‌گذرانند، تصویب نامه‌ها و آیین نامه‌ها می‌تواند حکم شرعی داشته باشد، اگر وارد شوید و مباحث حکومتی را به اندازه کتاب صلاه بحث کنید که خیلی بیش از این می‌شود.

هاشمی رفسنجانی همچنین با تصریح بر این مطلب که نمی‌توان آنچه را که اکنون به عنوان ساختار حکومت تعریف شده صد در صد بدون اشکال دانست و حتی نتایجی که بعضاً از این ساختار حاصل می‌شود را نمی‌توان کاملاً اسلامی و قابل دفاع ارزیابی کرد، مدل جدیدی را برای اداره حکومت اسلامی پیشنهاد می‌دهد. وی در پاسخ به این پرسش که «حضرت‌عالی چه پیشنهاد و نظری در خصوص نحوه معقول ارزیابی قوانین و مقررات مورد نیاز جامعه در ارتباط با موازین اسلامی و شرعی دارید تا این گونه تلقی نشود که شرع با قوانین مترقی و متناسب با نیازمندی‌های جامعه مخالف است و یا ناگزیر شویم همواره با عناوین ثانویه و ضرورت و مصلحت، مشکل را حل نماییم» می‌گوید: «من یک ایده در این مساله دارم. چون ما حکومت اسلامی نداشتیم و الآن حکومت درست کردیم و بعد هم باید به تدریج برسیم. اولاً حوزه ما باید

حکومتی شود و مسایل حکومتی شکل روشنی در حوزه داشته باشد و از نظر من، آن مرجع شورای فتواست و نه شخص. در این زمان هیچ شخصی نمی‌تواند در همه این مسایل فتوا بدهد. شورای فتوایی که کمیته‌های فراوانی برای هر بخشی داشته باشد که بتواند در آنجا نظر تخصصی اسلامی بدهد.

طول می‌کشد تا چنین چیزی پیش بیاید. باید منتظر این باشیم. البته حوزه کم کم دارد تکامل پیدا می‌کند و به نظرم خودشان به تدریج می‌رسند. باید کمک کنیم که زودتر برسند. این یک مقدمه است. اگر این درست شد، می‌توانیم مجلسی داشته باشیم که اگر قوانینی می‌گذرانند، دیگر جای اما و اگر نداشته باشد، همان مجلس می‌تواند قوانین اسلامی را بنویسد. قانونگذاری واقعا شان بسیار بالایی دارد. وقتی هم حکومت اسلامی شد، دیگر خیلی مهم‌تر می‌شود. این قانون واجب‌الاطاعه است و همه باید اطاعت کنند. تخلف از آن گناه و جرم است و عقوبت الهی دارد. بنابراین این گونه نیست که حالا هر چند نفر نشستند و رای دادند، برای همه واجب‌الاطاعه باشد، به ضرورت در حکومت اسلامی این گونه پیش می‌آید. پس اگر ما اولاً یک حوزه عالم و آگاه داشته باشیم و بعد هم مجلسی داشته باشیم که نیروهای اسلامی در آن حضور موثر و کافی داشته باشند، به طور طبیعی قوانین ما از همین نوعی می‌شود که شما می‌خواهید. الآن وصله و پینه می‌کنیم. حتی نماینده‌ای هم که رای می‌دهد، می‌گوید من جنبه شرعی این را نمی‌دانم و بالای سر من کسی است و این را ملاحظه می‌کند. ولی این درست نیست. یعنی اگر حکومت اسلامی باشد، دیگر این گونه قانون گذاری نمی‌شود که مسایل غیراسلامی تصویب شود. بعد هم اگر بناست، ناظری مثل شورای نگهبان باشد، آن وقت شورا هم باید صلاحیت‌های خیلی سطح بالایی از لحاظ کارشناسی و آگاهی داشته باشد که همین فقه حکومتی را در وجود خودشان داشته باشند. قطعاً در حکومت اسلامی مهم‌ترین جای مدیریت کشور همین جاست که مقررات کشور را می‌نویسد و این اتفاق باید در آینده بیفتد. این راه حل نهایی است. البته تا به آنجا برسیم، ملاحظاتی هست. همین کاری که ما در مجمع می‌کنیم، می‌توانستند در مجلس انجام بدهند. یعنی ترکیبی باشد که اگر کاری می‌کردند، همه قبول کنیم و بگوییم واجب‌الاطاعه است. چطور الآن مراجع ما چیزی می‌گویند، قبول می‌کنیم و روزه را می‌خوریم و یا می‌گیریم، باید مجلس ما این گونه شود و این اتفاق قابل افتادن است و می‌تواند این گونه باشد. اگر بخواهیم قوانین ما ممزوجی از مسایل عرفی و عقیدتی باشد، باید این کار را جدی بگیریم. در غیر این صورت همین است که الآن وصله پینه است و دیگر نظام اسلامی به آن معنا نیست» (Ali Hosseini Abbasi et al., 2023).

البته این مدل هرگز به معنای نادیده گرفتن جایگاه رهبری و ولایت فقیه در اداره حکومت نیست. آقای هاشمی خود درباره جایگاه ولایت فقیه در عقاید شیعه و لزوم ارتباط ابعاد حکومت و حوزه‌های علمیه در نظام ولایت فقیه می‌گویند: «یکی از مهم‌ترین بحث‌هایی که امروز روی آن تکیه می‌کنند، مساله ولایت فقیه است، که محور حکومت شیعی است. ما اصلاً تکون شیعه را بر اساس امامت معصوم (علیه السلام) داریم، اگر این را از شیعه بگیرند، دیگر چیزی نخواهد داشت و تفاوتی با دیگران نخواهیم داشت. ولایت ائمه (علیهم السلام) که منصوص است و بعد از آنان، طبق مبانی، فقیه جامع الشرایط، محور تصمیم‌گیری در جامعه هستند. ما باید روی همان محور حرکت کنیم. این نقطه مثبت و قوت ماست که دشمنان می‌خواهند همین را ضعیف کنند. چون ما همیشه از این ناحیه پیروز شده ایم، می‌خواهند این نقطه اتکا را بشکنند. این نقطه اتکا بسیار مهم است؛ روزی شخصیتی مثل امام (قدس سره) همه جا را زیر نظر داشتند و هر حرفی را که می‌زدند، همه می‌پذیرفتیم و حرفش حرف آخر بود. بحمدالله امروز رهبری هم همین گونه هستند. بقیه کشورها هم اصول مقدسی دارند و به ارزش‌هایی معتقدند و آن‌ها هم ارزش‌های ملی و ارزش‌های انقلابی دارند، حداقل به قانون اساسی خود پای بند هستند و همه در آن چهارچوب حرکت می‌کنند و مشکلی هم ندارند... اکنون آن نقطه قوت ما تبدیل به سرپلی برای تبلیغات دشمن شده است که انصافاً بسیار سنگین است. اصلاً از این ناحیه اسلام را تحت فشار قرار می‌دهند. تفاوت ما با دیگران، که همین جزمیت را دارند، این است که ما آنجا شروط مشکلی داریم؛ باید عالم و فقیه باشد، عادل و متقی باشد و نیز شجاع و مدیر و مدبر و اگر هریک از این‌ها را نداشته باشد، خود به خود از اعتبار ساقط می‌شود.

چنین موقعیتی در مدیریت دنیا وجود ندارد و دیگران نمی‌توانند چنین چیزهایی داشته باشند ولی ما ناچاریم که داشته باشیم. این‌ها برای ما شرط واقعی است. به نظر من، نظام ما از نظر تئوریک همه چیز دارد: مبانی مان درست است. اجتهادمان کاملاً آزاد است، می‌توانیم با عقل و منطق و با دیدن مصالح زمان و مکان و شرایط؛ اجتهاد پویا داشته باشیم و نیروی مجتهد هم کم نداریم. بنابراین از نظر تئوریک و نظری دچار مشکل نیستیم فقط ارتباط کافی میان ابعاد حاکمیت و حوزه وجود ندارد و باید حوزه و جریان مدیریت کشور، آن چنان با هم نزدیک باشند که مدیران نیازهایشان را به حوزویان عرضه کنند و آنان نیز نیازهای اینان را تامین کنند. فقط انتقاد نباشد. معلوم باشد اگر حکمی با فتاوی‌ای بعضی نمی‌سازد، بالاخره این حکم بر اساس مبانی اسلامی انتخاب شده است. پس از لحاظ نظری مشکلی نداریم و ولایت فقیه محکم‌ترین مبانی حرکت ما است و مکتب تشیع بدون آن کارایی ندارد و طبعاً نهادهایی مانند شورای نگهبان و آنان که بر حاکمیت اسلام ناظر هستند، بسیار سنگرهای مهمی هستند. در عمل هم، همان طور که گفتیم، نمی‌توانیم بگوییم نظام ما ناکارآمد بوده است. در عین حال می‌پذیریم که در مواردی، در سیاست خارجی و برخی از بحث‌های اقتصادی و اجتماعی، می‌شد راه‌های دیگری را برگزید. البته چنین نیست که همان‌ها هم که انتخاب شده، کار تباه و نادرستی بوده است. بالاخره در یک مقطعی درست تشخیص داده شده و به آن عمل گردیده است.» (Ali Hosseini, 2023).

ایشان همچنین در سخنان دیگری درباره اهمیت ولایت فقیه می‌گویند:

«کسانی که می‌خواهند ولایت فقیه را بشکنند یا امام را زیر سوال ببرند، اینها محصول همین جریان هستند اما اکنون بر سر شاخ، بن می‌برند. آن‌ها باید توجه کنند که ما هر چه داریم از امام (قدس سره) داریم... آقایان نبودند آن زمان را ببینند که همه امیدها قطع شده بود، خاکستر یاس روی سر همه ریخته بود، اصلاً کسی فکر نمی‌کرد روزی جامعه از شر استعمار و استبداد و سلطه انگلیس و آمریکا و سلطنت رضاخان و پسرش آزاد شود. ولی این کار صورت گرفت. ما، هر چه داریم، از امام (قدس سره) و اسلام داریم، اینکه حالا بعضی‌ها بیایند و آن را زیر سوال ببرند! این، یک کار غلط است. آن‌ها که می‌خواهند درباره ولایت فقیه، تردید کنند، چه چیزی را می‌خواهند جایگزین کنند ولایت فقیه یک نهاد بسیار کارآمد است.» (Ali Hosseini Abbasi et al., 2023).

تغییر سیاسی و هاشمی رفسنجانی

با فرارسیدن بحران ۸۸ صف‌بندی جدید فکری برای رفسنجانی بیش از پیش جدی شد. این‌جا رفسنجانی دیگر آن انقلابی تندرو و تندخوی دهه اول انقلاب و یا بوروکرات پراگماتیست دهه دوم و یا صاحب مواضع دفاعی دهه سوم نیست. بلکه این‌جا، به مثابه یک نیروی میانه‌رو که خواستار توسعه سیاسی است ظاهر می‌شود. در دوره دوم احمدی‌نژاد، هاشمی یکی از نیروهای معترض و خواستار تغییر می‌شود و دیگر از روش گام به گام هم تا حدودی عقب می‌نشیند و از درگیری‌های سیاسی ابا ندارد. در این کار، ترویج اندیشه توسعه سیاسی و روش اعتدالی را پیشنهاد می‌کند و پیش می‌برد و این تفکر را بیش از هر کس حسن روحانی ترجمه و تفسیر می‌کند و در صحنه عمل پیش می‌برد. این هاشمی دیگر با سیاستمدار سال اول انقلاب قابل مقایسه نیست. او چهره جدید و پیشرو دارد. این‌جاست که اصولگرایان و محافظه‌کاران و انقلابیون تندرو مخالفش می‌شوند و در برابرش موضع می‌گیرند. آنچه در این دوره چشم‌گیر است پافشاری و سرسختی هاشمی در پیشبرد اندیشه و برنامه سیاسی خود است. با رای اکثریت مردم به روحانی، که خواستار تغییر بودند، هاشمی با قدرت به صحنه بازگشت و در واقع این فکر هاشمی است که در دوره روحانی حاکم می‌شود. در روابط خارجی تعامل، در اقتصاد کمک گرفتن از بازار آزاد و در سیاست داخلی بازکردن فضای چند صداتر را دنبال و تشویق می‌کند. در همین حال استراتژی اجماع‌سازی جدید برای رهبر آینده را به مرحله اجرا درمی‌آورد و می‌تواند انتخابات خبرگان را یک مسله مهم عمومی کند. هاشمی را می‌توان در مراحل مختلف و دهه‌های مختلف بررسی کرد و یا روند تغییر و تحول اندیشه او را بررسی نمود و یا تاثیر گذاری او را در سیاست عملی و سیاست نظری ارزیابی کرد. هر کدام قابل بحث است. هر کدام قابل توجه

است. تاریخ‌شناسان نقش او را خواهند نوشت. اما آنچه از او شاید به یاد بماند الگویی است که از تغییر و تحول فکر سیاسی در جمهوری اسلامی به جای گذاشت و همچنین بنیان‌گذاری اندیشه میانه‌روی در این نظام است.

هاشمی رفسنجانی در ۸۸/۹/۱۴ در رابطه با مردم سالاری و پذیرش رای اکثریت می‌گوید: "هیچ چاره‌ای در کشور نیست، جز اینکه رای اکثریت را بپذیریم. وقتی که اکثریت حاکم شد، آن موقع اقلیت هم راه خود را می‌داند، آن چیزهایی که از اکثریت قبول دارد، می‌پذیرد و به آن چیزهایی که قبول ندارد، انتقاد می‌کند. در مجلس حقوقی دارند و همین‌طور در احزاب و جامعه هم حقوقی دارند. همه این‌ها در سیستم مردم سالاری مشخص است. ما هم در قانون اساسی، این‌ها را آوردیم. به نظر می‌رسد راه این است" (Hashemi Rafsanjani, 2010). در این دوران، هاشمی رفسنجانی که در خارج از بلوک رسمی قدرت قرار داشت، تلاش داشت تا با تعریف بازی موازی با بازی سیاسی بازنمایی شده و ایدئولوژیک قدرت رسمی، در برابر طبقه مسلط قرار گیرد. تاکید و رویکرد وی بر نقش جدی احزاب در توسعه و حل مسائل کشور، در حالی صورت می‌گرفت که انتظار داشت با گسترش فضاهای دموکراتیک در کشور، می‌توان بلوک رسمی قدرت و طبقه مسلط در آن را تحت تاثیر قرار داده و در راستای منافع بیرون از این بلوک، آن را وادار به رفتار و کنش مدنظر نماید. اما هاشمی رفسنجانی ساخت قدرتی که خود نقش مهمی در صورت بندی آن داشت را تا حدی نادیده گرفت. ساختار و چارچوب قدرت در نظام پسانقلابی ایران، به طور روزافزونی رو به سوی محدود و تنگ‌تر شدن حلقه وفاداران خود داشت. به طوری که هاشمی رفسنجانی نیز در آن به دیده یک "دیگری" نگریسته شد و از بلوک رسمی قدرت کنار گذاشته شد. در صورتی که هاشمی رفسنجانی در ابتدای دوران مدیریت ریاست جمهوری خود بر این امر همت می‌گماشت، شاید رویه‌های دموکراتیک این ساخت متصلب قدرت سیاسی و اقتصادی طبقه مسلط انقلابی را محدود و به گسترش همکاری بیشتر خرده بورژوازی جدید در آینده سوق پیدا می‌کرد.

رهبران و نخبگان سیاسی

بی‌شک در انقلابات، هم جنبش‌های خودجوش و هم رهبری به درجات مختلف دیده می‌شوند، اما صرف جنبش خودجوش توده‌ای هیچ گاه به انقلاب نمی‌انجامد. بدون رهبری ممکن است گروه‌های گوناگون به جای آنکه با حکومت در آویزند، با یکدیگر بستیزند. رهبران، اهداف جنبش را روشن می‌کنند، درباره شیوه برخورد با حکومت تصمیم می‌گیرند، وضع موجود را بر اساس ایدئولوژی بسیج تحلیل می‌کنند، تصویری از جامعه‌ای بهتر ترسیم می‌نمایند و هواداران خود را متقاعد می‌سازند که جنبش پیروز خواهد شد. بدون رهبری، نارضایی اجتماعی تنها می‌تواند به شورش بینجامد. پژوهشگران جنبش‌های انقلابی رهبران انقلاب را به سه نوع بخش کرده‌اند: رهبران فکری یا ایدئولوژی پرداز، رهبران بسیج گر یا کاریزمایی و رهبران سیاستگذار و مدیر. هر یک از این سه نوع رهبر با مرحله خاصی از روند انقلابی تناسب دارد. رهبران فکری، اصول و زمینه عقیدتی پیدایش جنبش انقلابی را فراهم می‌کنند، رهبران بسیج گر با راه انداختن جنبش انقلابی قدرت را به دست می‌آورند و رهبران مدیر، مبانی قدرت انقلابی را تحکیم می‌کنند. در عمل، بسیاری از رهبران انقلابی به درجات مختلف، هم نظریه پرداز، هم بسیج گر و هم مدیر بوده‌اند. با این حال، این سه نوع رهبری نیازمند مهارت‌هایی هستند که نه تنها متفاوت بلکه گاه متعارض می‌باشند. نقش رهبر فکری در روند انقلاب، کاربرد اصول جهان بینی خاصی در مورد وضع موجود برای سلب مشروعیت از نهادهای سیاسی موجود است. چنین رهبری ممکن است به اصول عقاید خود اعتقادی راسخ داشته باشد، اما به خاطر نوع آموزش و پرورش خود در فعالیت سیاسی چندان موفقیتی به دست نیاورد. رهبران بسیج گر دارای مهارت در تحریک مردم به عمل سیاسی هستند. سلاح آن‌ها، زبان و نطق و بیان است که به وسیله آن اصول ایدئولوژی انقلاب را ساده و عامه فهم می‌سازند. رهبران مدیر، قدرت را تحکیم و انقلاب را نهادینه می‌کنند، هر چند در شرایط پس از پیروزی انقلاب و منازعه قدرت میان گروه‌های انقلابی گوناگون دست به بسیج نیز می‌زنند. مدیران انقلاب و یا رهبران انقلاب در مرحله اداره و نهادینه کردن، آن گاه متهم به جلوگیری از پیشرفت انقلاب می‌شوند. رهبری بسیج اندیشه جمعی جنبش را عرضه می‌کند که بر حول آن،

تظاهرات و ازدحامات و اعتصابات انقلابی صورت می‌گیرد. این اندیشه جمعی در بردارنده ارزش‌های مشترک و تصورات دستوری و هنجاری نیرومندی است (Bashiriyeh, 2004).

در جنبش‌های مخالف و مقاومت در برابر رژیم‌های غیر دموکراتیک رهبران جنبش، کار ویژه عمده‌ای بر عهده دارند؛ زیرا اهداف اصلی جنبش مقاومت و مخالفت و چشم اندازهای آینده را روشن می‌کنند، نظریه‌ها و اندیشه‌های لازم برای ادامه جنبش و ائتلاف نیروها را به دست می‌دهند، شعارهای لازم برای بسیج توده‌های مردم را مطرح می‌کنند و دور نمایی از نظام آینده را ترسیم می‌نمایند. از این رو، احتمال گذار به دموکراسی پس از فرو پاشی رژیم قدیم تا حدی بستگی به نوع و گرایش و جهان بینی و خواست‌های رهبران جنبش و به طور کلی تر، پایگاه اجتماعی جنبش مقاومت دارد. به همین دلیل می‌توان تقسیم بندی معروف شخصیت سیاسی به "شخصیت اقتدار طلب" و "شخصیت دموکراتیک" را در تفکیک انواع رهبران جنبش‌های مقاومت و مخالفت به کار گرفت و رابطه تیپ شخصیتی رهبران را با نوع گذار از رژیم غیر دموکراتیک سنجید. از چشم انداز دیگری در ادبیات مربوط به جنبش‌های سیاسی، معمولاً رهبران جنبش‌ها را به سه دسته یعنی ایدئولوژی پردازان، بسیج گران و مدیران بخش می‌کنند. در حالی که رهبران ایدئولوژی پرداز و بسیج گر، نقش عمده‌ای در جریان فرو پاشی رژیم‌های غیر دموکراتیک ایفا می‌کنند، رهبران "مدیر" در فرایند شکل گیری رژیم پس از فرو پاشی، تاثیر چشمگیری دارند. البته در عمل، ممکن است هر سه کار کرد رهبری را فرد یا افراد واحدی ایفا کنند. به هر حال، احتمال گذار به دموکراسی پس از فرو پاشی تا حد زیادی به ماهیت و پایگاه اجتماعی و گرایش‌های فکری و جهان بینی گروه‌ها و رهبرانی دارد که پس از فرو پاشی رژیم غیر دموکراتیک به بازسازی ساختار قدرت دولتی می‌پردازند و رژیم جدید را بنیان می‌نهند. از همین روست که در نظریه پردازی‌های جدیدتر درباره فرایند گذار به دموکراسی بر نقش نخبگان سیاسی و گروه‌های حاکمه جدید در شکل و شیوه این گذار، تاکید بسیاری گذاشته می‌شود. از این چشم انداز، توده‌های مردم ممکن است انقلابی راه بیندازند و رژیم غیر دموکراتیکی را سرنگون کنند، اما تنها رهبران و نخبگان سیاسی جدید هستند که می‌توانند با روش‌ها، پیمان‌ها، ائتلاف‌ها و شیوه رهبری خود، به جای ایجاد رژیم غیر دموکراتیک دیگری، رژیم دموکراتیکی برقرار سازند. در موج سوم دموکراسی، در طی ربع آخرین قرن بیستم نوع تازه از رهبران جنبش‌های سیاسی پیدا شدند که بر پایه طبقه بندی بالا، دارای تیپ شخصیتی دموکراتیک‌تری بودند و تمایل داشتند به ازای تعدیل مواضع مخالفان خود امکان مشارکت آن‌ها را در قدرت سیاسی فراهم آورند. امروزه تحلیل‌های تاریخی پر شماری گذار به دموکراسی پس از فروپاشی رژیم‌های غیر دموکراتیک را اساساً تحولی از بالا و نتیجه کنش‌های نخبگان حاکم و توافق و سازش آن‌ها بر سر قواعد اساسی بازی دموکراسی می‌دانند (Bashiriyeh, 2007).

مسئله رهبری در جنبش‌های اجتماعی از موضوعاتی است که در جامعه شناسی جنبش‌های اجتماعی مطرح می‌شود. توان بسیج تا حدی زیادی در گرو مقبولیت و توان رهبران برای سازماندهی حرکات جمعی است. میر حسین موسوی سهم مهمی در ایجاد این جریان و هدایت آن را داشته است. در جنبش‌های اجتماعی، رهبران اهمیت بنیادی دارند، آن‌ها شوق حرکت را در مردم پدید می‌آورند، به بسیج منابع می‌پردازند، فرصت را شناسایی یا خلق می‌کنند، راهبردها را تعیین می‌کنند، خواسته‌های جنبش را مشخص می‌کنند و بر نتایج جنبش تاثیر می‌گذارند. نارضایتی‌های مردمی به صورت خودکار به جنبش‌های اجتماعی تبدیل نمی‌شود. در واقع، فرآیندی تفسیری وجود دارد که رنج مردمی را به شیوه‌ای مشخص تعبیر کرده، دلایل آن را نشان می‌دهد و در نهایت، راه حل را مشخص می‌کند. بدون شکل گیری این فرآیند تفسیری، امکان بسیج منابع و شکل گیری جنبش‌های اجتماعی اندک است. یکی از مهم‌ترین نقش‌های رهبران جنبش‌های اجتماعی، شکل دادن به همین فرآیند تفسیری و به اصلاح، چارچوب بندی وضعیت موجود است. در قالب این چارچوب هاست که حامیان جنبش انگیزه حرکت پیدا می‌کند و عمل جمعی برای حل مسئله شکل می‌گیرد. اما چارچوب‌های شکل گرفته در جنبش‌ها، لزوماً ثابت و بدون تغییر نیست. در طول عمر هر جنبش، بسته به شرایط بیرونی چهارچوب‌ها متحول می‌شود تا قدرت بسیج گری خود را حفظ کند. معمولاً در تداوم حرکت‌های

اعتراضی افراد و دیدگاه‌های قاطع و رادیکال‌تری جای رهبران محتاط و میانه رو را خواهد گرفت. در آن صورت ایدئولوژی و شعارهای این جنبش نیز به جای اعتراض به نتایج انتخابات به اعتراض و زیر سوال بردن کلیت ساختار حکومت، بدل خواهد شد. نقش رهبری جنبش اعتراضی و توان و آمادگی آن برای بازبینی و تغییر ایدئولوژی و نیرومندتر ساختن قابلیت‌های سازمان‌گرا آن است. گاهی اوقات یک رهبر ممکن است هر سه خصوصیت و قابلیت را داشته باشد، ولی معمولاً یکی از این سه خصوصیت را به شکل بارزی داراست. در مورد جنبش اعتراضی، پس از انتخابات، نقش رهبری در دست یک فرد نیست و بنابراین سه عنصر لازم برای رهبری تکوین نیافت. با توجه به شرایط کنونی در ایران، رهبران فعلی امکانات چندانی ندارد. ساختارها و نهادهای مدنی محدود و نحیفی که وجود داشت، به شدت محدود شده‌اند. همیشه با تشدید فضای امنیتی، امکان بسیج کاهش یافته و هزینه فعالیت‌های سیاسی بسیار می‌شود. گاهی اوقات مثل مورد آیت الله خمینی در سال ۱۳۵۷ رهبران در تبعید هستند و می‌توانند بدون نگرانی از بازداشت یا خطر مرگ هرگونه فراخوانی بدهند، ولی در مورد رهبران جنبش فعلی به نظر می‌رسد که آن‌ها حاضر نیستند تا این حد خطر کنند. معمولاً در تمام حرکات انقلابی، رهبری جنبش در دو حالت نقش تعیین‌کننده‌ای پیدا می‌کند: یک - زمانی که ابزارهای سرکوب و نظامی حکومت قادر به انجام وظیفه خود نیستند و دوم - زمانی که حکومت در حالت تردید یا تشتت قرار دارد (مثل مورد انقلاب ۱۳۵۷ ایران). جنبش اعتراضی سال ۱۳۸۸ توسط میرحسین موسوی و مهدی کروبی و احزاب و تشکل‌هایی چون سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی و مجمع روحانیون مبارز تهران و غیره هدایت و سازماندهی می‌شد. آن‌ها با سخنرانی‌ها و بیانیه‌های خود، نیروی محرکه و انگیزه لازم برای حضور مردم در راهپیمایی‌ها و تظاهرات را فراهم می‌کردند و به تحریک و تهییج مردم معترض می‌پرداختند. اما با دستگیری‌های گسترده فعالین اجتماعی، نخبگان سیاسی، ایجاد فضای امنیتی و در نهایت با حصر خانگی میرحسین موسوی و مهدی کروبی، جنبش بدون رهبران خود نتوانست سازماندهی اش را حفظ نماید و تجمعات و اعتراضات تداوم پیدا کند. در نتیجه، پویایی خود را از دست داد و از شدت نا آرامی‌ها کاسته شد و در نهایت، ساختار سیاسی از بحران عبور کرد و به ثبات رسید.

نتیجه‌گیری

هنگامی که سخن از آراء و نظرات سیاسی به میان می‌آید ذهن‌ها بیشتر معطوف به اندیشه سیاسی افرادی می‌شود که عمری را در محافل علمی به تحقیق و تفحص درباره ابعاد مختلف سیاست پرداخته‌اند. گرچه این بعد از اندیشه سیاسی بسیار اهمیت دارد و برای رشد فکری یک جامعه مناسب است اما همه اندیشه سیاسی در اختیار اهل علم و اندیشه نیست، بلکه در این میان نقش دولتمردان و آراء صادره از جانب آن‌ها هم مهم است. از این جهت به همان اندازه که تحقیق در افکار و اندیشه فلاسفه و اندیشمندان اهمیت دارد مطالعه و تحقیق بر روی آراء و نظرات دولتمردان هم مهم است. در حقیقت این دولتمردان بوده‌اند که در طول زعامت و ریاست خود بر جامعه سیاست‌هایی را به اجرا گذاشته‌اند که بسیاری از ابعاد زندگی افراد حتی حوزه‌های شخصی آنان را تحت تأثیر قرار داده است. آراء و نظریات هر سیاستمداری سیال و ادوار و دوره‌های گوناگون، متفاوت و گاه متضادی را پشت سر گذاشته است، یکی از محاسن پرداختن به تمام دوره‌های زندگی چنین افرادی این است که سیر تحول، تطور، و تکامل اندیشه‌های اجتماعی-سیاسی، اثر و اثرگذاری اندیشه‌ها بر هم، فعل و انفعالات بین آنها، و همچنین موضوعات متعدد مطرح شده در هر بازه تاریخی در جامعه قابل شناسایی بوده که می‌توان آن را احصاء کرد. از طرفی دیگر با پرداختن به آراء و نظریات کنش‌گران برجسته سیاسی در قامت سیاستمداران عالی رتبه، جریان‌ها و گفتمان‌های منحصر به یک عصر یا اعصار گوناگون، به تفکیک قابل ردیابی و می‌توان دایره گسترده‌گی و تأثیر هر یک از گفتمان‌ها را در هر عصر ردیابی کرد و شناخت. فرآیند گفتمان‌ها از شکل‌گیری، تکامل، تسلط و ضعف را می‌توان رصد کرد و نقاط قوت و ضعف گفتمان‌ها را به صورت تفکیکی مطالعه کرد. همچنین به منظور تشخیص فضای کلی جامعه و حساسیت‌های آن می‌توان با شناسایی مفصل بندی‌های گفتمان‌ها، به این امر نائل شد. سنجش ناکامی یا موفقیت هر گفتمان را در عرصه عمل مشخص کرد. با این نگاه دولتمردان هر جامعه‌ای فارغ از هر نوع دستاورد و گرایشی که داشته‌اند سرمایه‌های ملی محسوب

می‌شوند که عدم توجه به این امر خسارت‌هایی را در حوزه سیاست به بار خواهد آورد. در حقیقت یکی از نواقص مطالعات سیاسی در ایران آن است که به شناخت مواضع و آراء دولتمردان و نیروهای سیاسی آن‌ها کمتر توجه شده است. در مواردی هم که به سراغ یک دولتمرد رفته اند یا از روی مدح صرف و قهرمان‌پر داری بوده است یا با نگاه سلبی محض در پی انکار همه مراتب فکری و وجودی او بوده‌اند. لذا نتیجه آن شده است که متون قلیلی مانده اند که با رویکرد تبیینی و به دنبال فهم آراء و نظریات آن فرد باشد. در حالی که نیاز جامعه امروز روش‌های علمی با رویکرد تبیینی است. امروز مطالعه درباره دولتمردان ایرانی یک ضرورت است تا ابتدا با فهم آرای آن‌ها شناخت عمیق‌تری از سیاست‌هایشان بیابیم و سپس بتوانیم داوری مناسبی درباره دستاورد و عملکرد آنان داشته باشیم. در این میان هر چه به دوران معاصر نزدیک می‌شویم، چون تأثیر و تأثر آن سیاست‌ها بیشتر است، لاجرم اهمیت آن هم بیشتر خواهد شد. بر همین اساس پرداختن به دوره‌های تاریخی بعد از انقلاب اسلامی ضرورت و اولویت خواهد یافت. چون هنوز در همین دوره هستیم و بسیاری از مباحث آن همچنان زنده است و در تعیین سرنوشت ایرانیان نقش دارد. این ترتیب درباره دوره‌های قبل از انقلاب اسلامی هم صدق می‌کند و هر دوره که به امروز نزدیک‌تر باشد از اولویت بیشتری برخوردار است. دولتمردان در ایران براساس افکار و آرای که در ذهن داشته اند سیاست‌هایی را اتخاذ کرده اند که همین موضوع مطالعه آن افکار را ضروری می‌سازد. علی‌الخصوص دولتمردانی که که برخاسته از حوزه و نهاد روحانیت بوده و منابع فکری و فکر سیاسی‌شان ریشه در مباحث دینی و فقهی داشته است. چرا که مذهب همیشه به عنوان مرجع در جامعه ایرانی مطرح و حوزه نخبه‌سازی بوده است. در میدان مبارزه همواره عالمان دین نقش مؤثر و بی‌بدیلی داشته اند، در انقلاب اسلامی ایران نیز روحانیون نقش عظیم و شگرفی در ایجاد، هدایت و بازتولید انقلاب داشتند. در میان انقلابیون، آیت‌الله هاشمی رفسنجانی یکی از افراد مهم و قابل اشاره می‌باشد. یکی از مهم‌ترین افرادی که پرداختن به آراء و نظریات‌شان حائز اهمیت و اولویت می‌باشد، مرحوم آیت‌الله هاشمی رفسنجانی می‌باشد که نیم قرن بیشتر یا کمتر در صحنه سیاست ایران در قامت مبارزه با رژیم پهلوی تا تصدی عالی‌ترین جایگاه‌های سیاسی در دوران جمهوری اسلامی حضور و نقش آفرینی داشته است. شاید کمتر فردی را در نیم قرن گذشته بتوان مثال زد که در مقاطع مختلف قبل و مخصوصاً بعد از انقلاب، فرد بسیار مهم و عموماً تعیین‌کننده‌ای در پازل امر سیاسی ایران (تحولات، وقایع و رویدادها) بوده است. کنشگری فعال سیاسی و اجتماعی به مدت ۵ دهه همراه با همه فراز و نشیب‌ها شخصیت سخت‌کوش، خودساخته، و باهوش و زیرکی را می‌طلبد تا روحانی‌ای صاحب‌مکتب، متعادل و متعالی، را نهایتاً به نمایش بگذارد. شناخت آراء و نظریات سیاسی هاشمی رفسنجانی قبل از انقلاب با بررسی زمینه‌های سیاسی و اجتماعی (حوادث و رخدادهای آن زمان)، اظهارات، مکتوبات و سفرهای خارجی ایشان؛ راهنمایی است بر اینکه جامعه‌پذیری سیاسی ایشان در شرایطی اتفاق افتاد که به دلیل سیاست‌های دین‌ستیزانه رضاشاه به ویژه در مسأله حجاب برخی خانواده‌های مذهبی به سمت سیاست‌های اصولگرایانه (بنیادگرایانه) گرایش می‌یافتند.

در میان شخصیت‌های تاثیرگذار در فرایند انقلاب اسلامی و بویژه دوران پس از آن، هاشمی رفسنجانی نقش شاخص و بارزی داشته است. او قبل از انقلاب، در مبارزات علیه رژیم شاه فعال و پر تحرک بوده و در مسیر آزادی‌خواهی و عدالت‌طلبی، سال‌هایی را در زندان گذراند و هم در برهه پیروزی انقلاب از نزدیکان اصلی امام خمینی بشمار می‌آمد. وی پس از انقلاب نیز، از افراد مؤثر در اداره کشور و استقرار نظام جمهوری اسلامی بود.

ایشان خصوصاً در دهه پایانی زندگی‌اش، برای نجات کشور از خودمحموری به قانون‌گرایی و حاکمیت مردم تلاش فراوانی داشته و حزب را مقدم بر مردم‌سالاری و این دو را راهکار اصلی و بی‌بدیل مشروعیت نظام سیاسی و حافظ تداوم آن می‌داند. البته، او در هر برهه‌ای از تاریخ، پس از انقلاب به استثنای سال‌هایی از دوران ریاست مجلس و ریاست جمهوری خود متناسب با شرایط جامعه، تمهیدات لازم را در زمینه تقویت حزب در راستای تحقق مردم‌سالاری به عمل آورد که از سال ۱۳۸۸ به بعد، با توجه به تحولات سیاسی اجتماعی آن مقطع زمانی، موضع ایشان در این زمینه برای مردم به صورت موکد و شفاف‌تر بیان گردید.

رویکرد و کنش ورزی هاشمی رفسنجانی در مساله تحزب و نسبت آن با مردم سالاری را باید در نظریه جامعه شناختی - سیاسی مارکسیست‌های ساختارگرایی چون نیکوس پولاتزاس دید. در این زمینه، می‌توان استدلال کرد رویکرد و کنش ورزی هاشمی رفسنجانی دو سطح داشته است. نخست، در سطح اول قدرت رسمی و محور طبقه مسلط و دوم در قامت یک کنش گر بیرون مانده از قدرت رسمی و طبقه مسلط حاکم. در هر کدام از این سطوح، هاشمی رفسنجانی رویکرد مخصوص به تحزب و گسترش رویه‌های دموکراتیک در کشور را داشته است. در سطح اول و با توجه به ویژگی‌های تاریخی و اجتماعی ذکر شده وی تحزب را مانع جدی رشد و توسعه اقتصادی و سازندگی کشور دانسته و آن را محدود کرده است. در این دوران، وی تلاش داشته است تا در راستای تامین منافع ساخت سیاسی قدرت و طبقه مسلط در بلوک قدرت، هرگونه بازی موازی سیاسی را از سوی گروه‌های بیرون مانده از قدرت رسمی محدود نماید. اما همین نقش در دوران پس از ریاست جمهوری وی و به ویژه در دوران ریاست جمهوری دولت محمود احمدی نژاد شکل دیگری پیدا کرده و نقش حامی تحزب به خود می‌گیرد. حمایت و پشتیبانی از تحزب در فضای سیاسی کشور و گسترش رویه‌های دموکراتیک در حکمرانی کشور، از سوی هاشمی رفسنجانی با هدف تاثیر گذاری بر بلوک رسمی قدرت و طبقه مسلط بر آن بود. هاشمی رفسنجانی تلاش داشت تا با گسترش فضاهای دموکراتیک در کشور، می‌توان بلوک رسمی قدرت و طبقه مسلط در آن را تحت تاثیر قرار داده و در راستای منافع بیرون از این بلوک، آن را وادار به رفتار و کنش مدنظر نماید.

به هر حال از بررسی مجموع مواضع آقای هاشمی رفسنجانی چنین برداشت می‌شود که؛ ایشان فقها را جانشینان امام عصر(عج) دانسته و عامل «نصب عام» فقها از جانب خداوند متعال برای حکومت بر مسلمین را کاملا تایید کرده و بر ضرورت آن تاکید دارند. معتقدند که برای به حاکمیت رسیدن ولی فقیه برخوردار از «مقبولیت مردمی» امری غیر قابل اجتناب است. لزوم برخوردار از فقیه از مقبولیت مردمی «نگاهی زمینی به پدیده قدرت» است و البته این نگاه «واقع بینانه» منافاتی با «نصب عام فقها» به حکومت بر مردم ندارد. مقبولیت مردمی از طریق «انتخابات» حاصل می‌شود و به عنوان «بیعت» ریشه در تاریخ اسلام دارد. تعبیر «مشروعیت» به معنای «قانونیت» به کار رفته است بدین معنا که هر حکومتی اگر در هنگام شکل گیری خود از «مقبولیت مردمی» برخوردار نباشد، قانونی (به معنای امکان حاکمیت داشتن) نخواهد بود، گرچه حکومتی «شرعی» باشد. پس از سقوط رژیم شاه چون امام خمینی (ره) مطمئن بودند که مردم چه نظامی را می‌خواهند اقدام به برگزاری انتخابات (رفراندوم) کردند. گرچه اصل ولایت فقیه امری واضح و مسلم است اما «شکل اجرایی آن» قابل تغییر و تحول است. وجود شورایی بنام «شورای فتوا» می‌تواند به عنوان قوه مقننه تاثیر بسیار زیادی در اسلامی تر شدن تصمیم سازی‌ها و عملکردهای مسوولان داشته باشد. برای رسیدن به این نقطه تحول در حوزه‌های علمیه و ارتباط تنگاتنگ میان حوزه‌ها و بدنه اجرایی حکومت امری لازم و ضروری است.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Ali Hosseini Abbasi, M. R., Mortazavi Asl, S. K., & Sinaii, S. A. (2023). Analytical-critical review of Ayatollah Akbar Hashemi Rafsanjani's approach and way of acting in Tehzb and democracy. *Approach to the Islamic Revolution*, 17(62), 87-106.
- Alizade, H. (1998). *Special culture of political science*. Tehran: Aperture.
- Bashiriyeh, A. (2007). *Revolution and Victory*. Tehran: Maarif of Revolution.
- Bashiriyeh, A. (2013). *The days of stability*. Tehran: Maarif El-Ghebanal.
- Bashiriyeh, H. (2004). *Teaching Political Knowledge*. Tehran: Contemporary View.
- Hashemi Rafsanjani, A. (2007). *Passing through the crisis*. Tehran: Maarif of the Revolution.
- Hashemi Rafsanjani, A. (2010). *A detailed list of speeches of the Expediency Recognition Forum*.
- Mahmoudinia, A. (2018). *Researching the policies and performance of the government in the Islamic Republic of Iran* [Senior thesis, Qazvin, Imam Khomeini University].
- Martin, J. (2008). *The Poulantzas Reader: Marxism, Law and the State*. London: Verso.
- Rahmani, A. (2010). *Western Studies*. Tehran: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Ritzer, J. (1999). *Sociological theories in the contemporary era*. Tehran: Scientific Publications.
- Saeedi Rooh, E.-A. (2010). *An analysis of Hashemi Rafsanjani's positions in the 10th presidential election* [Tehran: Islamic Revolution Documentation Center].
- Shakuri, A., & Maadikhah, A. M. (1999). Tehiz and the Islamic Republic from the perspective of Ayatollah Hashemi Rafsanjani. *Yad magazine*(53, 54, 55, 56).
- Valadbeygi, A. S. (2010). Examining the relationship between Islam and pragmatism: Islamic pragmatism. *Zamane magazine*(93).